

ΧΑΡΙΛΑΟΣ Γ. ΓΚΟΥΤΟΣ

ΟΜ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΤΟΥ ΠΑΝΤΕΙΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ

ΟΙ ΟΡΘΟΔΟΞΟΙ ΠΙΣΤΟΙ ΕΠΙ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑΣ

Μαρτυρίες του Πουκεβίλ

εκδόσεις

Οἱ Ὀρθοδοξοὶ πιστοὶ ἐπὶ τουρκοκρατίας

Μαρτυρίες τοῦ Πουκεβίλ

ISBN: 978-618-5259-97-6

Copyright © Έκδόσεις «ΛΕΙΜΩΝ»

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ:

Νικηταρά 2-4, 106 78 Άθήνα

Τηλ/Fax: 210-32.27.323

e-mail: ekd.limon@gmail.com

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΤΟΥ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ:

Όδος Κονοπισοπούλου 32, Άθήνα 115 24

Τηλ. 210-6925471, κιν. 6976572746

ΧΑΡΙΛΑΟΣ Γ. ΓΚΟΥΤΟΣ

ΟΜ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΤΟΥ ΠΑΝΤΕΙΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ

ΟΙ ΟΡΘΟΔΟΞΟΙ ΠΙΣΤΟΙ ΕΠΙ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑΣ

Μαρτυρίες τοῦ Πουκεβίλ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΚΟΝΙΤΣΑΣ
ΑΡ. ΕΙΣΑΓΩΓΗΣ <u>60656 ΚΟΝ</u>
ΗΜΕΡ. ΕΙΣΑΓΩΓΗΣ <u>25-10-2021</u>
ΤΑΞΙΝ. ΑΡΙΘΜ. <u>949.505 ΓΚΟ</u>

εκδόσεις

ΑΘΗΝΑ 2021

Στήν Μαρία Γιώτη

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

A.- Συλλογή μαρτυριῶν τοῦ Πουκεβίλ γιά τούς Ὀρθόδοξους Ἑλληνας σκλάβους	5
1. Χρησιμότητα τῆς συλλογῆς	5
2. Ὁ περιηγητής Πουκεβίλ	14
3. Ἀποσπάσματα ἀπό μεταφράσεις	16
B.- Οἱ συνθηκῆς ζωῆς τῶν Ὀρθοδόξων Ἑλλήνων ραγιάδων ...	17
1. Κατά τόν Ἰ. Πέτρου	17
2. Κατά τόν Κ. Μοσκόφ	20
3. Κατά τόν Χ. Γιανναρά	23

Κεφάλαιο Πρῶτο

ΟΡΘΟΔΟΞΗ ΠΙΣΤΗ ΚΑΙ ΠΑΡΑΠΟΙΗΣΕΙΣ ΤΗΣ

A.- Ἐμμογή τῶν ραγιάδων στήν Ὀρθόδοξη πίστη	27
B.- Ναοί, λείψανα, προσευχή	31
Γ.- Φιλανθρωπία	36
Δ.- Θαύματα, δεισιδαιμονίες, βλασφημίες	38
E.- Ἄρματολοί καί κλέφτες	41
ΣΤ.- Σχέσεις μεταξύ Ὀρθοδόξων καί μουσουλμάνων	46

Κεφάλαιο Δεύτερο

ΕΠΙΣΚΟΠΟΙ ΚΑΙ ΙΕΡΕΙΣ

A.- Διοικητικές καί δικαστικές ἀρμοδιότητες ἐπισκόπων	49
B.- Ἄξιοι κληρικοί	56
Γ.- Ἀνάξιοι κληρικοί	59

Κεφάλαιο Τρίτο
ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΑ ΚΑΙ ΜΟΝΑΧΟΙ

Α.- Κανόνες τοῦ μοναχισμοῦ	64
Β.- Ἡ μονή τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου	70
Γ.- Ἄλλες μονές	83
Δ.- Εἰδικές περιπτώσεις μοναχῶν	93

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Α.- Συλλογή μαρτυριῶν τοῦ Πουκεβίλ γιά τούς Ὀρθόδοξους Ἑλληνας σκλάβους

1. *Χρησιμότητα τῆς συλλογῆς.* Στό πλαίσιο τῶν ἐρευνῶν μου γιά τά συστήματα ρύθμισης τῶν ἐργασιακῶν σχέσεων ἐπί τουρκοκρατίας στόν ἐλλαδικό χῶρο, διάβασα καί τό ὀγκῶδες ἔργο τοῦ Γάλλου προξένου καί περιηγητή Πουκεβίλ, πού ἔχει τόν τίτλο «Ταξίδι στήν Ἑλλάδα» καί ἐκδόθηκε κατά τά ἔτη 1820 καί 1826 στήν γαλλική γλῶσσα, κατά δέ τά ἔτη 1994-1997 στήν ἐλληνική, περιέχονται καί πολλές κοινωνιολογικές καί ἄλλες πληροφορίες γιά τήν θρησκευτική ζωή τῶν Ἑλλήνων ἐπί τουρκοκρατίας. Ὁ συγγραφέας παρουσιάζει μέ γλαφυρό τρόπο σχετικά περιστατικά πού υπέπεσαν στήν ἀντίληψή του κατά τίς περιοδεῖες του στήν χερσαία Ἑλλάδα καί σχολιάζει μερικά ἀπό αὐτά μέ σύντομες κριτικές σκέψεις του.

Μολονότι δέν διαθέτω εἰδικές κοινωνιολογικές καί θεολογικές γνώσεις, θεωρῶ ὅτι αὐτές οἱ παρατηρήσεις καί κρίσεις τοῦ Πουκεβίλ συνιστοῦν σημαντικές ἱστορικές μαρτυρίες, διότι φωτίζουν πολλές πλευρές τοῦ τρόπου ζωῆς τῶν ὑποδούλων ὀρθοδόξων χριστιανῶν, ἔστω καί ἂν

έχουν διατυπωθεῖ ἀποσπασματικά καί εἶναι ἐνίοτε ἀνακριβεῖς ἢ ἐπηρεασμένες ἀπό τίς θρησκευτικές καταβολές τοῦ συγγραφέα ὡς ρωμαιοκαθολικοῦ. Ἄλλοι περιηγητές δέν κατέγραψαν τόσες πολλές καί οὐσιώδεις τέτοιες πληροφορίες καί κρίσεις.

Ἡ θρησκευτική ζωή τῶν Ἑλλήνων ἐπί τουρκοκρατίας δέν ἔχει μελετηθεῖ ἐπαρκῶς ἀπό τούς ἱστορικούς, τούς κοινωνιολόγους καί τούς θεολόγους. Ἔτσι, ἡ σχετική βιβλιογραφία δέν παρέχει ἀναλυτικές καί τεκμηριωμένες ἀπαντήσεις στά ἀκόλουθα ἐρωτήματα, μεταξύ ἄλλων: α) Οἱ δογματικές πεποιθήσεις καί οἱ λατρευτικές συνήθειες τῶν ὑποδούλων Ὀρθόδοξων κατά πόσο ὁμοιάζουν ἢ διαφέρουν ἀφ' ἐνός ἀπό ἐκεῖνες τῆς βυζαντινῆς περιόδου καί ἀφ' ἐτέρου ἀπό ἐκεῖνες τῆς νεώτερης ἐποχῆς; β) Ἀπό ποῦ καί πῶς αὐτοί, σέ κάθε γενιά τους καί σέ κάθε μεγάλο ἢ μικρό τόπο, ἀποκτοῦσαν ἐπαρκῆ πληροφορία γιά τούς δογματικούς καί λατρευτικούς κανόνες τῆς Ἐκκλησίας; γ) Οἱ λαϊκοί πιστοί πῶς συμπεριφέρονταν στά μέλη τῆς Ἐκκλησίας πού παρέβαιναν ἐξακολουθητικά κάποιους ἀπό τούς κανόνες τούτους; δ) Οἱ Ὀρθόδοξοι πῶς αἰσθάνονταν βλέποντας κοντά τους τίς θρησκευτικές ἐκδηλώσεις καί τόν τρόπο ζωῆς τῶν μουσουλμάνων ἢ τῶν ρωμαιοκαθολικῶν; ε) Γιατί οἱ περισσότεροι ἀπό αὐτούς δέν ἀλλαξοπιστοῦσαν, μολονότι, ἂν γίνονταν μουσουλμάνοι, θά ἀπαλλάσσονταν ἀπό τίς μειονεξίες τοῦ ραγιαῖ καί θά ἀποκτοῦσαν δυνατότητες βελτίωσης τῶν ὄρων διαβίωσής τους καί κοινωνικῆς ἀνόδου τους;

Μέ αὐτές τίς ἀφορμές, ἔκρινα ὅτι θά ἦταν χρήσιμο νά ἀποδελτιώσω τά χωρία τοῦ βιβλίου τοῦ Πουκεβίλ πού ἀναφέρονται στήν θρησκευτική ζωή τῶν Ἑλλήνων ἐπί τουρκοκρατίας, νά τά κατατάξω σέ θεματικές ἐνότητες καί νά

παρουσιάσω αὐτήν τήν συλλογή μαζί μέ λίγες εἰσαγωγικές παρατηρήσεις. Διότι μιά τέτοια συλλογή εἶναι δυνατόν καί πιθανόν ἀφ' ἑνός νά ὑποκινήσει καί νά διευκολύνει τήν ἱστορική, κοινωνιολογική καί θεολογική ἐξέταση ἀπό τούς εἰδικούς τῶν μαρτυριῶν αὐτῶν τοῦ Πουκεβίλ, σέ συνδυασμό μέ ἄλλες πηγές, καί ἀφ' ἑτέρου νά ἀποτελέσει ἐνδιαφέρον ἀνάγνωσμα γιά τό εὐρύτερο κοινό.

Ἡ μελέτη τῶν μαρτυριῶν τούτων δύναται, ἐκτός τῶν ἄλλων, νά συμβάλει στήν ἀμερόληπτη σύνθεση τῶν δύο ἀντίθετων μονόπλευρων ἀπόψεων πού ἔχουν ὑποστηριχθεῖ ἀναφορικά μέ τήν συμπεριφορά τῶν Ὁρθόδοξων κληρικῶν ἔναντι τῶν λαϊκῶν ὁμοδόξων τους καί τῆς τουρκικῆς ἐξουσίας καί νά ὀδηγήσει διά τῆς διαχρονικῆς συγκριτικῆς μεθόδου σέ κοινωνιολογικές καί θεολογικές ἐρμηνεῖες, σχετικές μέ τούς λόγους γιά τούς ὁποίους οἱ περισσότεροι ἀπό τούς Ἕλληνες ἐκείνους ἤθελαν νά εἶναι χριστιανοί Ὁρθόδοξοι, ἔστω καί ὑποκριτικά, ὅπως εἶναι οἱ ἀκόλουθες δύο συνοπτικές παρατηρήσεις.

Μεταξύ τῶν λαϊκῶν, τῶν κληρικῶν καί τῶν μοναχῶν χριστιανῶν Ὁρθόδοξων, στούς ὁποίους ἀφοροῦν ἀτομικά ἢ συλλογικά οἱ μαρτυρίες τοῦ Πουκεβίλ (καθώς καί ἄλλες πηγές), ἄλλοι μέν ἐβίωναν συνειδητά τό νόημα καί τόν τρόπο ζωῆς τῆς ὀρθόδοξης χριστιανικῆς παράδοσης, ἄλλοι δέ δέν εἶχαν κατανοήσει τό οὐσιῶδες περιεχόμενό της καί γι' αὐτό τήν ἐνόθευαν μέ δεισιδαιμονίες ἢ δέν ἐδίσταζαν ἀκόμη καί νά τήν ἐκμεταλλεύονται πρὸς ἐξυπηρέτηση ἰδιοτελῶν σκοπῶν τους. Αὐτές οἱ συμπεριφορές συνιστοῦν ἐκδηλώσεις τοῦ ἐξῆς συνηθισμένου κοινωνικοῦ φαινομένου: Μεταξύ τῶν ὀπαδῶν μιᾶς ἰδεολογίας ἢ κοινωνικῆς συνήθειας ἢ θρησκείας, μερικοί προσπαθοῦν νά συμμορφῶνται μέ τίς ἀρχές της καί τό πετυχαίνουν συ-

νεχῶς ἢ κατὰ περιόδους, σέ μεγάλο ἢ μικρό βαθμό, ἐνῶ ἄλλοι τίς ἀθετοῦν ἐπειδή δέν τίς κατανοοῦν ἢ ἐπειδή τίς παρερμηνεύουν καί ἄλλοι ὑποκρίνονται ὅτι συμμορφώνονται, ἐπιδιώκοντας ἔτσι νά ἐπιτύχουν ἰδιοτελεῖς σκοπούς τους.

Οἱ περισσότεροι Ἑλληνες ὑπόδουλοι δέν ἀλλαξοπίστησαν, μᾶλλον ἐπειδή εἶχαν πίστη, βαθιά ἢ ρηχή, στήν παράδοση τῆς ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας καί θεωροῦσαν ὅτι ἡ ζωή τους μπορεῖ νά ἔχει νόημα μόνον ἐάν διατηροῦν τήν πίστη τους αὐτή, παρά τούς κινδύνους καί τίς δελεαστικές προκλήσεις πού ἀντιμετώπιζαν. Ἡ ἐξήγηση αὐτή ἐνισχύεται ἀπό τήν παρατήρηση ὅτι καί σήμερα πολλοί ὀρθόδοξοι χριστιανοί ἐπιμένουν νά θεωροῦν ὅτι ἡ ζωή τους ἀποκτᾷ νόημα μόνον ἐάν διατηροῦν τήν πίστη τους στήν διδασκαλία τῆς ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας, μολονότι ἡ Ὀρθοδοξία ἐν πολλοῖς ἀντιπαθεῖται, συκοφαντεῖται, παρεξηγεῖται, νοθεύεται καί δέν ἐπικαιροποιεῖται, αὐξάνονται δέ ἐκεῖνοι πού ἐπιδιώκουν τήν πλήρη ἐξομοίωσή τους μέ τούς Δυτικούς, θεωρῶντας ὅτι ἡ ἐξομοίωση αὐτή εἶναι σωτήρια καί ὅτι ἡ πατερική δικασκαλία εἶναι παρωχημένη, παράξενη καί ἀνωφελής.

2. Ὁ περιηγητής Πουκεβίλ¹. Ὁ François Charles Huges Laurent Pouqueville (1770-1838), μόλις ἔγινε 21 ἐτῶν, ὑπηρετήσε γιά λίγο ὡς ἱερέας καί ὡς δάσκαλος στό χωριό του, στήν Νορμανδία, καί ἀκολούθως, τό 1794, ἐπῆγε στό Παρίσι γιά νά σπουδάσει τήν ἰατρική. Μέ σύσταση τοῦ καθηγητῆ του, ταξίδευσσε στήν Αἴγυπτο ὡς ἀξιωματικός τοῦ Ὑγειονο-

1. Βλ. Δ. Ἀνωγειάτης-Πελέ, στό περ. Τόπος καί Εἰκόνα τ. Ζ' Ἀθήνα 1985 σ. 19, ἐπ., Δ. Πιᾶδου, στό Μελετήματα στή μνήμη Β. Λαούρδα, Θεσ/νίκη 1975 σ. 425 ἐπ.

μικουῦ κατά τήν ἐκστρατεία τοῦ Ναπολέοντα. Ἐπιστρέφοντας γιά λόγους υἰγείας τό 1798 μέ πλοῖο, συνελήφθη ἀπό ἀλγερινούς πειρατές, οἱ ὁποῖοι τόν παρέδωσαν στόν μπέη τῆς Πύλου. Ἀπό ἐκεῖ μεταφέρθηκε ὡς αἰχμάλωτος πολέμου στήν Τριπολιτσά καί, ἔπειτα ἀπό ἑπτά μῆνες, στήν Κωνσταντινούπολη, ὅπου κρατήθηκε ἐπί ἕνα περίπου ἔτος. Στήν Τριπολιτσά καί στήν φυλακή διδάχθηκε τήν γλῶσσα καί τήν ἱστορία τῆς Ἑλλάδας καί ἔγραψε βιβλία γιά τόν Μοριᾶ.

Κατά τά ἔτη 1806-1815, ὑπηρέτησε ὡς πρόξενος τῆς Γαλλίας στήν αὐλή τοῦ Ἀλῆ πασᾶ, μέ ἔδρα τά Ἰωάννινα. Μέ τήν ιδιότητά του αὐτή, ἐνημέρωνε τήν γαλλική κυβέρνηση γιά τήν πολιτική τοῦ Ἀλῆ πασᾶ, καθώς καί τῶν Μεγάλων Δυνάμεων, καί γιά τήν οἰκονομία, τήν γεωγραφία, τά ἥθη κ.λπ. τῆς περιοχῆς, περιόδευσε δέ ὅλους σχεδόν τούς τόπους πού ἐξουσίαζε ὁ Ἀλῆ πασᾶς (Ἡπειρος, νότια Ἀλβανία, δυτική Μακεδονία, Θεσσαλία, δυτική Στερεά Ἑλλάδα, Πελοπόννησος). Τό 1817 διορίσθηκε πρόξενος τῆς Γαλλίας στήν Πάτρα.

Βασιζόμενος στίς προσωπικές του ἐμπειρίες πού ἀπέκτησε κατά τίς περιοδεῖες του, καθώς καί σέ πληροφορίες πού ἔλαβε ἀπό ἄλλους ἀπεσταλμένους συμπατριῶτες του, ἀπό ἄλλα σύγχρονα πρόσωπα, ἀπό προγενέστερους συγγραφεῖς καί ἀπό ἔγγραφα πού βρῆκε σέ μοναστήρια καί ἀλλοῦ, ἔγραψε στήν γαλλική γλῶσσα τό βιβλίο «Ταξίδι στήν Ἑλλάδα», α' ἔκδοση 1820, β' ἔκδοση 1826. Στό βιβλίο τοῦτο περιέχονται πλούσιες πληροφορίες γιά τόν προαναφερθέντα χῶρο, γεωγραφικές, ἱστορικές, οἰκονομικές, δημογραφικές, στατιστικές, πολιτιστικές, θρησκευτικές κ.ἄ. Ὡστόσο, σέ κάμποσες ἀπό αὐτές ὑπάρχουν ἀνακρίβειες, ὑπερβολές, χάσματα, ἀντιφάσεις ἢ προκαταλήψεις.

3. Αποσπάσματα από μεταφράσεις. Τό προαναφερθέν βιβλίο τοῦ Πουκεβίλ διαιρεῖται σέ 18 βασικές θεματικές ἐνότητες, πού αὐτός τίς ὀνόμασε βιβλία. Ἀποδόθηκε στήν ἑλληνική γλῶσσα ἀπό 4 μεταφραστῆς τμηματικά καί ἐκδόθηκε στήν Ἑλλάδα σέ πέντε τόμους. Στήν συλλογή ἀποσπασμάτων-ἐρανισμάτων τους, πού παρατίθενται στά ἐπόμενα τρία κεφάλαια τοῦ παρόντος, αὐτοί οἱ πέντε τόμοι προσδιορίζονται συμβολικά μέ τά κεφαλαῖα γράμματα Α, Β, Γ, Δ, Ε, ἕκαστο τῶν ὁποίων ὑποδηλώνει τά στοιχεῖα ταυτότητας ἐκάστου ἀντιστοίχου τόμου (ὑπότιτλός του, ὀνόματα μεταφραστῆ καί ἐκδότη, τόπος καί ἔτος ἐκδοσῆς του), ὡς ἀκολουθῶς:

Α = Τά Ἡπειρωτικά (βιβλία 1 καί 2), μετάφραση Κ. Βλάχου, ἔκδοση Ἑταιρείας Ἡπειρωτικῶν Μελετῶν, Ἰωάννινα 1994.

Β = Ἡπειρος (βιβλία 4-6), μετάφραση Π. Κώτσου, ἔκδοση Ἀφῶν Τολίδη, Ἀθήνα 1995.

Γ = Μακεδονία, Θεσσαλία (βιβλία 7-9), μετάφραση Ν. Μολφέτα, ἔκδοση Ἀφῶν Τολίδη, Ἀθήνα 1995.

Δ = Στερεά Ἑλλάδα, Ἀττική, Κόρινθος (βιβλία 10, 11, 13, 14), μετάφραση Μ. Σκάρρα, ἔκδοση Ἀφῶν Τολίδη, Ἀθήνα 1995.

Ε = Πελοπόννησος (βιβλία 14-18), μετάφραση Μ. Μολφέτα, ἔκδοση Ἀφῶν Τολίδη, Ἀθήνα 1997.

Στό τέλος κάθε ἀποσπάσματος-ἐρανίσματος, μέσα σέ παρένθεση, σημειώνονται ἀφ' ἑνός τό κεφαλαῖο γράμμα (Α, Β, Γ, Δ, Ε) πού ὑποδηλώνει ὡς ἄνω τόν τόμο ἀπό τόν ὁποῖο ἀνθολογήθηκε τό ἀπόσπασμα-ἐρανίσμα καί ἀφ' ἑτέρου ὁ ἀριθμός τῆς σελίδας ἢ τῶν σελίδων τοῦ τόμου ὅπου αὐτό περιέχεται (π.χ.: Α 154, Δ 199-200).

Οἱ ὑποσημειώσεις πού συνοδεύουν μερικά ἀποσπάσματα-ἐρανίσματα στά ἐπόμενα τρία κεφάλαια προέρχο-

νται από τούς ως άνω πέντε τόμους πού αντιστοιχοῦν ἐκάστοτε στά ἀποσπάσματα αὐτά.

Ἀντί τῆς μονοτονικῆς μετάφρασης τῶν ἀποσπασμάτων, προτίμησα τήν πολυτονική ἀπόδοσή της.

Β.- Οἱ συνθήκες ζωῆς τῶν Ὀρθοδόξων Ἑλλήνων ραγιαδῶν

1. Κατά τόν Ἰ. Πέτρου. Οἱ πολιτικές, οἰκονομικές καί κοινωνικές συνθήκες διαβίωσης τῶν Ὀρθοδόξων χριστιανῶν ἐπί τουρκοκρατίας στόν σημερινό ἑλλαδικό χῶρο περιγράφονται συνοπτικά ἀπό τόν καθηγητή Ἰωάννη Πέτρου, στή μελέτη του «Κοινωνική δικαιοσύνη» (ἐκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1992, σελ. 121-123) ὡς ἑξῆς:

Ἡ ὑποδούλωση στούς Τούρκους ἔπαιξε καθοριστικό ρόλο στή διαμόρφωση τῆς οἰκονομικῆς καί κοινωνικῆς κατάστασης τῶν Ὀρθοδόξων Χριστιανῶν. Ὁ Πατριάρχης καί, κατ' ἐπέκταση, ἡ ἐκκλησιαστική Ἱεραρχία ἀποκτοῦν μιά ιδιόρρυθμη ἐξουσία πού συνδυάζει τή θρησκευτική μέ μιά μερική πολιτικοῦ χαρακτήρα ἐξουσία πού παραχωρεῖται μέσω τῶν προνομίων. Ἡ Ἐκκλησία ἀποβαίνει ὁ συνδεδετικός δεσμός τῶν Χριστιανῶν καί ἐπιφορτίζεται μέ τήν ἐπίσημη ἐκπροσώπησή τους ἀπέναντι στήν Τουρκική ἡγεσία.

Σύμφωνα μέ τόν ἰσλαμικό νόμο, οἱ λαοί πού δέχονταν τήν ἰσλαμική κυριαρχία χωρίς ἀντίσταση εἶχαν δικαίωμα ζωῆς καί περιουσίας καί ἐλεύθερη τήν ἄσκηση τῆς λατρείας τους μέ τήν ὑποχρέωση τῆς πληρωμῆς τοῦ κεφαλικοῦ φόρου. Ἡ γῆ πού κατακτιέται περιέρχεται στό Σουλτάνο. Αὐτός τήν παραχωρεῖ στούς πολεμιστές του. Ἔτσι ἡ εὐφορη γῆ περνᾷ στά χέρια τῶν Τούρκων. Μόνο ὀρισμέ-

νες περιοχές, ιδίως όρεινές, παραμένουν στά χέρια τῶν Χριστιανῶν. Βέβαια στίς μεταγενέστερα κατακτημένες περιοχές, ὅπως ἡ Πελοπόννησος, παραμένει εὐφορη γῆ στά χέρια Χριστιανῶν μεγαλογαιοκτημόνων. Οἱ περισσότεροι Χριστιανοί ἀγρότες γίνονται κολίγοι καί δουλοπάροικοι τῶν τιμαρίων. Ἀλλά καί οἱ μικρές ἰδιοκτησίες, ἐξαιτίας τῆς αὐξανόμενης φορολογίας, ἀπορροφιοῦνται βαθμιαῖα ἀπό τά τσιφλίκια. Ἐκτός ἀπό τόν κεφαλικό φόρο οἱ Χριστιανοί κατέβαλλαν καί τή δεκάτη. Στούς φόρους αὐτούς πρέπει νά προστεθοῦν ἀκόμα οἱ ὀφειλές πού κατέβαλλαν οἱ καλλιεργητές τῶν τιμαρίων καί τῶν τσιφλικιῶν στούς κυρίους τους καί οἱ ἔμμεσοι φόροι καί τά δοσίματα. Ὅσο προχωροῦμε πρὸς τό 17^ο αἰῶνα οἱ ἐπιβαρύνσεις γίνονται γιά τούς Χριστιανούς πιά περίπλοκες καί ἀβάσταχτες. Τό γεγονός αὐτό ἔχει ἀνάλογες ἐπιπτώσεις στήν οἰκονομική κατάσταση τοῦ λαοῦ καί ὀρισμένες φορές ὀδηγεῖ σέ ὀμαδικούς ἐξισλαμισμούς.

Οἱ Τοῦρκοι κατακτητές ἀδιαφοροῦν γιά τό ἐμπόριο. Ἐτσι στόν τομέα αὐτό ἀφήνεται ἐλεύθερη ἡ δράση στούς Ὀρθόδοξους Χριστιανούς, ἀλλά καί στίς ἄλλες ὑπόδουλες κοινωνικές ὀμάδες, τῶν Ἀρμενίων καί τῶν Ἑβραίων. Τό ἐμπόριο, πού ἀσκοῦν οἱ Χριστιανοί, ἀναπτύσσεται ἰδίως τόν 17^ο αἰῶνα. Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορίου συμβάλλει στήν ἀνάπτυξη τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς. Ἀπό αὐτήν ἐπωφελοῦνται οἱ Τοῦρκοι, ἀλλά καί οἱ Χριστιανοί γαιοκτήμονες. Μεγαλύτερη ὅμως εἶναι ἡ ἀνάπτυξη τῆς βιοτεχνίας. Αὐτή ἀποσπᾶται ἀπό τήν οἰκιακή οἰκονομία καί δημιουργοῦνται βιοτεχνικές καί ἐμπορικές συντροφίες. Στίς συντροφίες αὐτές ἐφαρμόζεται ἡ συνεργασία κεφαλαίου καί ἐργασίας.

Ἐκτός ὅμως ἀπό τήν οἰκονομική αὐτή κατάσταση τῶν Χριστιανῶν, μεταξύ τους παρουσιάζεται καί μιά κοινωνική διαφοροποίηση. Ἀμέσως μετά τήν ὑποδούλωση στούς

Τούρκους συγκεντρώνεται γύρω από τό Πατριαρχείο ὅ,τι ἀπόμεινε ἀπό τή βυζαντινή ἀριστοκρατία. Ἡ ἀριστοκρατία αὐτή ἀναλαμβάνει τά λαϊκά ἀξιώματα τοῦ Πατριαρχείου καί ἀργότερα ἀνώτερα ἀξιώματα στή διοίκηση τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, ἐνῶ μέ τό ἐμπόριο πού ἀσκεῖ ἀποκτᾶ σημαντικά εἰσοδήματα. Αὐτή εἶναι ἡ κοινωνική ὁμάδα τῶν φαναριωτῶν.

Ἀλλά καί στίς ἄλλες περιοχές μεταξύ τῶν ὑπόδουλων Χριστιανῶν στά πλαίσια τοῦ κοινοτικοῦ συστήματος ἐμφανίζονται οἱ πρόκριτοι. Πολλοί ἀπ' αὐτούς διαθέτουν σχετικά μεγάλη οἰκονομική ἐπιφάνεια. Ἐξάλλου, ἡ οἰκονομική ἀνοδος κατά τό 17^ο αἰῶνα ἔχει ὡς συνέπεια τή διαμόρφωση κάποιας ἀστικῆς τάξης. Αὐτή συμμετέχει στή διοίκηση τῶν Χριστιανῶν. Ὅσο τελειοποιεῖται τό σύστημα τοπικῆς αὐτοδιοίκησης διαμορφώνεται καί ἀνάμικτη κοινωνική ὁμάδα τῶν προκρίτων. Σ' αὐτήν ἀνήκουν: στά νησιά καί τά ἐμπορικά κέντρα, οἱ ἐφοπλιστές καί οἱ πλούσιοι ἔμποροι, ἐνῶ στήν Πελοπόννησο καί τίς ἄλλες ἀγροτικές περιοχές οἱ γαιοκτήμονες-πρόκριτοι. Ἐτσι, οἱ φαναριῶτες, ὁ ἀνώτερος κλήρος, οἱ πρόκριτοι, οἱ ἐπικεφαλῆς τῶν συντεχνιῶν καί οἱ πλούσιοι ἔμποροι συνθέτουν τήν ἰθύνουσα τάξη τῆς ἐποχῆς αὐτῆς, πού ἀποκτᾶ μιά «ἀριστοκρατική» χροιά. Ἡ τάξη αὐτή, παρά τίς διαφορές της, παρουσιάζει κοινά συμφέροντα καί ἐπιδιώξεις. Ἀπό τήν ἄλλη φυσικά ὑπάρχει ὁ πολὺς λαός πού προσπαθεῖ νά ἐπιβιώσει.

Τήν οἰκονομική καί κοινωνική αὐτή κατάσταση ἀντιμετωπίζουν οἱ ἐκκλησιαστικοί ἄνδρες κατά τήν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας καί τοποθετοῦνται στά θέματα τῆς δικαιοσύνης καί τῆς ἀδικίας, τοῦ πλούτου καί τῆς φτώχειας. Σπουδαῖο ρόλο στή διαμόρφωση τῶν ἀπόψεών τους στά θέματα αὐτά διαδραματίζουν οἱ σχέσεις ἢ ὄχι μέ τήν ἀρι-

στοκρατία τῆς ἐποχῆς τους. Γι'αὐτό καί παρουσιάζονται δύο τάσεις. Ἡ μία ἐκπροσωπεῖται ἀπό τή λαϊκή παράδοση καί ἡ ἄλλη ἀπό τή λόγια, πού κατά κύριο λόγο διαμορφώνει ἓνα εἶδος εὐσεβισμοῦ.

2. Κατά τόν Κ. Μοσκόφ. Μεταξύ τῶν δημοσιευμάτων πού σκιαγραφοῦν τήν ἐπίδραση πού ἄσκησε ἡ ὀρθόδοξη χριστιανική πίστη στούς Ἑλληνας ἐπί τουρκοκρατίας, περιλαμβάνεται τό ἐνδιαφέρον κείμενο πού ἀντιγράφεται παρακάτω. Προέρχεται ἀπό τό βιβλίο τοῦ Κωστῆ Μοσκόφ, διδάκτορα τῆς ἱστορίας, μέ τόν τίτλο «Εἰσαγωγικά στήν ἱστορία τοῦ κινήματος τῆς ἐργατικῆς τάξης. Ἡ διαμόρφωση τῆς ἐθνικῆς καί κοινωνικῆς συνείδησης στήν Ἑλλάδα», Θεσ/νίκη 1979, σελ. 90-92.

Ποιός εἶναι ὁ Ἑλληνας τοῦ 1820, πῶς «ὑπάρχει» ὁ ἑλλαδικός ἄνθρωπος στίς παραμονές αὐτές τοῦ μεγάλου σηκωμοῦ; Καθώς ἡ ἔλλειψη πηγῶν γιά τή ζωή του εἶναι μεγάλη, βρισκόμαστε ὑποχρεωμένοι νά καταφεύγουμε συχνά στήν κάποια εἰκόνα του πού μᾶς δώσανε οἱ Εὐρωπαῖοι περιηγητές, οἱ τόσο στοχαστικοί αὐτοί κοινωνιολόγοι τοῦ καιροῦ τους· εἶναι μιά εἰκόνα ὅμως διεφθαρμένη κάποτε· στό σημεῖο αὐτό, στήν ὄραση τοῦ Λήκ ἢ τοῦ Πουκεβίλλ, πρυτανεύει μιά ἀρχαιολατρεία, ἀκόμα ἔχουν πολλές ἀπαιτήσεις ἀπό τόν ταλαιπωρημένο Ἑλληνα τῆς ἐποχῆς τους· μέ ὅλη τους τήν ἐμβρίθεια παρατηροῦν καί καταγράφουν τά φαινόμενα, δέ συμμετέχουν ὅμως στή συλλογική μνήμη τοῦ ρωμέϊκου, δέ θά μπορέσουν νά νοιώσουν ἱστορικά, μέσα ἀπό τήν διάρκειά τους, τά ἄτομα, οὔτε τίς καταστάσεις. Γιά τή γνωριμία τῆς ψυχῆς τοῦ ρωμέϊκου καταλήγουμε νά ἀρκεστοῦμε ἔτσι στά πρωτογενή του μνημεῖα, τό δημοτικό τραγούδι, τίς λιγοστές ἀπό τό στόμα του ἀφηγήσεις, τή λαϊκή ζω-

γραφική, τή λατρεία, τά γεγονότα, ὅπου αὐτά θά δείξουνε τήν στάση του μπρός στή ζωή, τό διάλογό του μέ τή ροή τῆς ἱστορίας.

Τό υπόβαθρο σέ ἕναν τέτοιο διάλογο δέν μπορεῖ βέβαια παρά νά ἀντικαθρεφτίζει τή ροή αὐτή τῆς ἴδιας τῆς ἱστορίας του· ἐδῶ κυρίαρχο στοιχεῖο εἶναι ἡ διηνεκῆς ἐξουδετέρωση μιᾶς κοινωνικῆς ἐνέργειας, ἀλλά καί ἡ διαρκῆς ἐπάνοδος σέ μιᾶ αἰσιοδοξία εἰρωνική. Τό υπόβαθρο τοῦτο, μέ καυτό σίδερο χαραγμένο στή συλλογική μνήμη, τή λαϊκή κουλτούρα τοῦ ρωμέϊκου, δίνει καί τό μέτρο τοῦ τραγικοῦ στήν ἀτομική, ὅπως καί στήν ἐθνική, συλλογική ὑπόσταση τοῦ ἐλλαδικοῦ ἀνθρώπου· ὁ δημοτικός χορός, εἶπαμε, τό δημοτικό τραγούδι, ἀλλά καί τά γεγονότα καί ὁ συγκερασμός ὅλων μέσ στή λαϊκή ὀρθοδοξία του² μέ τά πανηγύρια, τίς δοξασίες καί τίς γιορτές της, νηφάλια συζήτηση μέ τό θάνατο, στάση ζωῆς, βίωμα περισσότερο καί πιο λίγο στοχασμός ἢ ἰδεολογία.

Βέβαια, τή ζωή του, ὅπως αὐτή ἐκτυλίσσεται, μέσα στήν ἱστορία του ὁ Ἕλληνας δέν τήν παίρνει ὡς ψαλμό, πολύ λιγότερο σά θρῆνο. Ἡ συναίσθηση τῆς ὀλότητας, συγχρονικά στή γύρω κοινωνία του ἢ διαχρονικά μέσ στή ροή τοῦ χρόνου, δέν παίρνει γι' αὐτόν καμιά μυστικιστική ἔξαρση, τήν διαπνέει μιᾶ εἰρωνεία, βασισμένη ὄχι στή ματαιότητα, ἀλλά στήν ἀποδοχή μιᾶς μαχητικῆς θέασης

---

2. Σύγκρινε τήν ἐλληνική ὀρθόδοξη συνείδηση, ἄν καί πιο νηφάλια στή στάση της καί ἱστορική, μέ τήν ρωσική ὀρθοδοξία, τήν διαρκῆ ἐπιθυμία αὐτῆς τῆς τελευταίας γιά ὀλοκαύτωμα, τό πάθος της, μέσ στην ἀπελπισία πού τῆς προκαλοῦν τά γήϊνα, γιά μιάν ἔνωσή μας μέ τά γενικά καί τά θεῖα: «... Ἄν δέν ἀγαπᾶς τήν Ἁγία Ρωσσία σου, δέν ἀγαπᾶς τά ἀδέλφια σου, δέν καίγεσαι λοιπόν ἀπό τήν ἀγάπη, τόν πόθο σου γιά τόν Θεό, μένεις ἀλύτρωτος, δέν σώζεσαι...», γράφει στά 1889 ὁ Γκόγκολ· βλ. *Oeuvres Complètes*, Paris, Gallimard, 1949, τόμ. IV, σελ. 95.

τῶν πραγμάτων, εἰρωνεία ὅπου οἱ περίοδοι κόπωσης τοῦ λαοῦ δέν προσθέτουν παρά μία παροδική χροιά. Τήν ἀγάπη του γιά τό ἔθνος του τή δείχνει ἄλλωστε τό φιλότιμο· τήν Ἑλλάδα δέν τήν ἀγαπᾷ γιά τά παλιά της κλέη –αὐτά ἔχουν μία δευτερεύουσα μόνο ἐπίπτωση στήν ψυχολογία του, τοῦ προσφέρουν μόνο μία πυκνότερη αἴσθηση τοῦ χρόνου– τήν Ἑλλάδα τήν ἀγαπᾷ ἐπειδή βρίσκεται πάντα μπλεγμένη μέσα σέ συχνά ἄδικους κατατρεγμούς, ἐπειδή ὑποφέρει. Ἴσως δίχως τήν ἔνταση τῶν παθῶν της νά ἔδινε μικρότερη σημασία στήν πρός τόν πλησίον ἀγάπη. Ὁ Χριστός μέσα στήν γλώσσα τῆς ιδεολογίας του ἐκφράζει ἔτσι τό ἔθνος, αὐτό πού τοῦ λαχαίνει στή μοίρα του συνέχεια νά θυσιάζεται ἄδικα, μέ τήν δική του ἐνέργεια ἐνδυναμώνοντας λαούς ἄλλους, σπονδή ἀπό τό πεπρωμένο καί τόν Θεό του· οἱ ἐπικλήσεις του γιά τό λόγο αὐτό ἀπευθύνονται συχνότερα στήν ἀμέτοχη τοῦ πάθους του Παναγία, ἀπό αὐτήν περιμένει στίς στιγμές τῆς μεγάλης ἀπελπισίας του νά μεσιτεύσει. «Ὁ ὀρθόδοξος λαός καί αὐτός ὁ μόνος του ἐσωτερικεύει τόν Χριστό, τόν κλείνει καί τόν κουβαλᾷ μέσα του, τελικά γίνεται ὁ ἴδιος ὁ Χριστός (εἰκόνα τοῦ Κυρίου του), ὄχι τόσο γιά τήν ὀρθοδοξία τοῦ δόγματός του, ἀλλά ἀπό τήν ιδιότητά του στήν θυσία καί στήν ἀπάρνηση γιά τόν Ἄλλο ἢ γιά τήν ὀλότητα, γιά τή Ζωή τήν ἴδια, πού εἶναι καί τό βάθος τῆς δικῆς του ὑπόστασης», γράφει ὁ Ντοστογιέφσκυ γιά τό ἀνάλογο κατά πολύ βίωμα τῆς Ρωσίας³.

Μέσα στήν ἔνταση τῶν παθῶν του τό ἔθνος μαθαίνει νά συσπειρώνεται μέ τόν πλησίον του· ὁ ἐχθρός γιά πολλούς αἰῶνες εἶναι κάτι διαφορετικό ἀπό τή δική του ἀνθρώπινη οὐσία, μετέχει μιᾶς φύσης πού ἐξοστρακί-

3. Βλ. *Dostojevsky, Ἡμερολόγιο*, τόμ. I, σελ. 222.

ζεται από την παραδεγμένη κοινωνία. Τουρκος, αλλόδοξος ή διάβολος είναι έννοιες που συνειρμικά συμφύρονται μέσα στη λαϊκή αίσθηση. Η θρησκεία τον μαθαίνει στην υπομονή μπρός στο αδιέξοδο, όσο μια προχωρημένη ταξική διαφοροποίηση δεν τον βοηθά να συνειδητοποιήσει άλλους, πέρα από τον ξένο δυνάστη, έχθρους· ή λειτουργία του κλήρου, τμήμα του ιδεολογικού μηχανισμού της άρχουσας τάξης, αποκαθιστούσε την ισορροπία μπρός στο χάος του αύριο, έδινε μια κάποια ασφάλεια, ώστε να μπορέσει τό άτομο καθημερινά να επιβιώσει. Ο ορθόδοξος λαός μαθαίνει, μαζί με τις λοιπές δοξασίες, να κουβαλά μέσα του και ό,τι εξανθρωπίζει την ύπαρξη, μαθαίνει να κουβαλά και να κλείνει μέσα στην ψυχή του αυτόν τον άδικημένο Χριστό, που είναι τό έθνος. Μετά την έκλειψη του Αυτόκράτορα, ο Σουλτάνος σαν αλλόδοξος, ο Πατριάρχης σαν υποτελής μόνο εξουσία, δεν θα μπορέσουν να αντικαταστήσουνε μέσα στο λαό, στην κοινωνική ψυχολογία του, την αίσθηση, αν όχι και την λειτουργία, του πατέρα· ο γιός θα αναλάβει τώρα τις ευθύνες του, ή έλλαδική κοινωνία θα βρεϊ στον ίδιο τον έαυτό της τό θεϊκό σύμβολο, μιάν ιδεολογική δικαίωση του ανοικτού χαρακτήρα της.

Η λαϊκή ορθοδοξία γίνεται έτσι μιά ιδεολογία ριζοσπαστική απέναντι στο κράτος και την κοινωνική του ιεράρχηση, ίσως και σέ κάθε αίσθηση έκμεταλλευτικής συσσωμάτωσης. Στο πεδίο του πνευματικού ο έλλαδικός άνθρωπος υπάρχει ακόμα διάχυτα αισθαντικός μέ την ίδια τή ζωή του.

3. Κατά τόν Χ. Γιανναρά. Στο παρακάτω κείμενο, περιγράφεται συνοπτικά αλλά και παραστατικά ο τρόπος ζωής

τῶν ὀρθοδόξων χριστιανῶν Ἑλλήνων ἐπί τουρκοκρατίας καί διατυπώνονται γνῶμες πού συμφωνοῦν ἐν πολλοῖς μέτις παρουσιαζόμενες ἐδῶ μαρτυρίες τοῦ Πουκεβίλ. Πρόκειται γιά ἀπόσπασμα ἀπό τό βιβλίο τοῦ Χρήστου Γιανναρά, καθηγητῆ τῆς φιλοσοφίας στό Πάντειο Πανεπιστήμιο, μέ τόν τίτλο «Ὁρθοδοξία καί Δύση στή νεώτερη Ἑλλάδα», ἐκδ. Δόμος, Ἀθήνα 1992 σελ. 171-173.

Θά μπορούσε νά ἰσχυρισθεῖ κανείς ὅτι ἡ λόγια παράδοση τῆς Τουρκοκρατίας⁴ διαμορφώνεται παράλληλα καί ἀσύμπτωτα μέ τή λαϊκή παράδοση. Ἡ δεύτερη μοιάζει νά συνεχίζει ἐμπειρικά καί ἴσως ἀνεπίγνωστα τόν ἐλληνικό καί ἐκκλησιαστικό τρόπο τοῦ βίου, ὀργανικά ἀφομοιωμένον στήν καθημερινή πρακτική. Καί εἶναι ἀκριβῶς ἡ καθημερινή πρακτική (ἡ πράξη καί ὄχι ἡ θεωρία) πού διασώζει τήν ταυτότητα τοῦ ὑπόδουλου Γένους – διαφοροποιεῖ τόν ὀρθόδοξο Ἕλληνα ἀπό τόν ἀλλόδοξο Τοῦρκο καί τόν ἑτερόδοξο Φράγκο. Εἶναι ἡ προσαρμογή τοῦ καθημερινοῦ βίου στόν λειτουργικό χρόνο τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἑορτολογίου – ἡ νηστεία, ἡ γιορτή, ἡ κοινωνική της ἔκφραση στό πανηγύρι. Εἶναι ὁ ἐκκλησιαστικός χαρακτήρας κάθε νομικῆς πράξης – συμβολαίων, ἐταιρικῶν, προικοσυμφῶνων, συντεχνιακῶν καταστατικῶν. Εἶναι ἡ ἐκπληκτική θεολογία τῆς λαϊκῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀρχιτεκτονικῆς καί τῆς παραδοσιακῆς ἀγιογραφίας. Εἶναι ἡ λειτουργική «ὄσμωση» ἢ συστοιχία ἐκκλησιαστικῆς καί λαϊκῆς μουσικῆς, ἐκκλησιαστικῆς καί λαϊκῆς φορεσιᾶς, μοναστικῆς ἄσκησης καί οἰκογενειακοῦ ἠθους. Εἶναι ἡ ταυτότητα ἐκκλησιαστικῆς καί ἀτομικῆς εὐσέβειας – οἱ λειτουργικές προσευχές στήν καθημερινή πρακτική, τό οἰκογενειακό εἰκο-

4. Στή λογία ὀρθόδοξη θεολογία ἐπί τουρκοκρατίας, ἀναφέρονται, μεταξύ ἄλλων, ὁ Χ. Γιανναράς στό ἴδιο βιβλίο καί ὁ Ἱ. Πέτρου, ὅπ. π.

νοστάσι, τό ἀναμμένο σέ κάθε σπίτι καντήλι, τό πρόσφορο, ὁ ἀγιασμός.

Αὐτά ὅλα δέν συνθέτουν μιάν ἰδεώδη ρομαντική εἰκόνα ἀμετάπτωτης σταθερότητας καί ἀκμῆς τοῦ λαϊκοῦ ἥθους. Εἶναι τά χαρακτηριστικά ἢ οἱ ἄξονες τῆς λαϊκῆς παράδοσης, ὅμως αὐτή ἢ παράδοση βιώνεται μέσα ἀπό τίς ἀντιφάσεις καί τήν τραγικότητα τῶν ἐφιαλτικῶν ἐκείνων γιά τό Γένος αἰῶνων. Ἀπό τή μιά μεριά, ἡ ταπείνωση καί ὁ ἐξευτελισμός τῆς ἀνθρώπινης ἀξιοπρέπειας ἀπό τόν βάρβαρο δυνάστη— ἡ σπαρακτική ὀδύνη τοῦ «παιδομαζώματος», ἡ βάνουση φορολογία, οἱ μεθοδευμένοι καί συχνά βίαιοι ἐξισλαμισμοί, ἡ φοβία καί ἀνασφάλεια μπροστά στήν αὐθαιρεσία τοῦ Τούρκου. Ἀπό τήν ἄλλη, ἡ ἀγραμματοσύνη καί ἀμάθεια, ἡ δεισιδαιμονία, οἱ προλήψεις, ὁ πολιτισμικός ἐκβαρβαρισμός. Μαζί καί ἡ ἀλλοτρίωση τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἥθους ἀπό τίς θρησκευτικές συνήθειες πού ὑποβάλλουν οἱ δυτικοί μισσιονάριοι, ἢ ἀπό τήν ἐκλαΐκευση ἰδεῶν καί πρακτικῶν πού εἰσάγονται ἀπό τούς ἐκδυτικισμένους λογίους, ὅπως καί ἀπό τήν ἄμεση—ναυτιλιακή καί ἐμπορική— ἐπαφή μέ τή Δύση.

Μέσα ἀπό τέτοιες ἀντιφάσεις καί ἀντιξοότητες διασώζεται καί διαμορφώνεται ἡ λαϊκή παράδοση. Νά προσθέσουμε ἐπιγραμματικά τήν ἀποφασιστική σημασία πού ἔχει γιά τή διάσωση τοῦ ὀρθόδοξου ἐκκλησιαστικοῦ ἥθους ἡ πληθωρική παρουσία —σχεδόν σέ κάθε γωνιά ἐλληνικῆς γῆς— τῶν *Νεομαρτύρων*. Νεαροί συνήθως στήν ἡλικία Ἑλλήνες, ἀγρότες, μικροεπαγγελματίες, ναῦτες ἢ ὑπάλληλοι, πού ἀρνοῦνται τόν ἐξισλαμισμό τους ἢ τόν ἀποβάλλουν, ὅταν τούς ἔχει ἐπιβληθεῖ, τιμωροῦνται μέ σκληρά βασανιστήρια καί θανατώνονται παραδειγματικά. Ὁ λαός τούς ἀναγνωρίζει ἀμέσως ὡς ἀγίους καί τά σημάδια

τῆς ἀγιότητάς τους στηρίζουν καί τονώνουν τήν ἐκκλησιαστική συνείδηση τῶν πιστῶν, λειτουργοῦν καί πάλι -ὅπως στούς πρώτους αἰῶνες- ὡς μέτρο καί ἀποκάλυψη τοῦ εὐαγγελίου τῆς Ἐκκλησίας.

Κεφάλαιο Πρώτο

ΟΡΘΟΔΟΞΗ ΠΙΣΤΗ ΚΑΙ ΠΑΡΑΠΟΙΗΣΕΙΣ ΤΗΣ

Α.- Έμμογή τῶν ραγιαδῶν στήν Ὀρθόδοξη πίστη

1. Μέσα ἀπό τή θρησκεία καί μ' ἓνα ἱερό δεσμό πού ἀνάγεται περισσότερο στούς χρόνους τῶν διώξεων τῶν ἀποστόλων παρά σέ δημοτικά τραγούδια —πού ἄλλωστε ἐμφανίζονται μόνο κατά τόν 18ο αἰώνα— θά πρέπει νά ἀναφερθοῦμε στήν ἀμετάβλητη φιλοπατρία τῶν Ἑλλήνων καί στήν ἀφοσίωσή τους στούς κανόνες τῆς πρώτης Ἐκκλησίας. Ὄταν θρηνοῦν γιά τίς δυστυχίες τους, στρέφουν τή σκέψη τους πρὸς τήν Κιβωτό τοῦ Κυρίου. Ἡ ἄλωση τῆς Κωνσταντινούπολης, πού ἦταν γι' αὐτούς ἡ νέα Ἱερουσαλήμ καί ἡ μεγάλη μητρόπολη τῆς βεβηλωμένης Ἁγίας Σοφίας, ἀποτελοῦν τό θέμα στά πιο συγκινητικά μοιρολόγια τους. Ἄχ! πόσες φορές δέν τοὺς ἄκουσα νά λένε καί νά ξαναλένε, ποτίζοντας τή γῆ μέ χείμαρρο δακρύων, αὐτό τό θρῆνο γιά μιά αὐτοκρατορία, πού ἀντηχεῖ τή σκλαβιά ἑνός λαοῦ⁵.

Μ' αὐτό τό παράπονο, πού ἐπαναλαμβάνονταν σέ ὅλα τά μοναστήρια καί πού ἄκουσα νά το λένε πάνω στά ἑλλη-

---

5. Παραθέτει τό ποίημα γιά τήν ἄλωση τῆς Πόλης.

νικά καράβια τή στιγμή πού φαινόταν ή Κωνσταντινούπολη, οί Έλληνες ζωντάνευαν για νά θρηνήσουν τήν πατρίδα τους προτοῦ ἀποδείξουν ὅτι ἤξεραν νά ἐκδικοῦνται καί νά πεθαίνουν δοξάζοντάς την (Δ 199, 200).

2. Οί πασάδες καί οί μπέηδες φαίνεται πώς ἀκολουθοῦν τίς συμβουλές πού ὑπαγορεύει τό καταχθόνιο μυαλό τοῦ Fra Paolo στούς Βενετούς, στούς ὁποίους δείχνει πώς νά συμπεριφέρονται στίς ἐλληνικές ἀποικίες τους⁶ [...]. Ὁ αὐταρχισμός, ὅπως συμβούλευε ἀκόμα ὁ Fra Paolo, κράτησε τούς χριστιανούς σέ τέτοια φτώχεια, πού θεωροῦσαν τούς ἑαυτούς τους ιδιαίτερα εὐτυχεῖς ὅταν εἶχαν τρόπο νά ἱκανοποιήσουν τίς πρώτιστες ἀνάγκες τους. Χρειαζόταν ψυχή ἀσκητή για νά περιφρονήσει κανείς τήν ἀνθρωπότητα πού ἔδειχνε τέτοια ἀπερισκεψία. Καταπιέζοντας ὅμως τούς Έλληνες οί ἄπιστοι, τούς ἄφησαν τίς θρησκευτικές ἀρχές τους για νά παρηγοροῦνται, γιατί οί μωαμεθανοί ἔχουν ὡς ἀξίωμα τό ὅποιος προσεύχεται, ἐργάζεται (Δ 210, 211, 220).

3. Κατηγοροῦν τόν Έλληνα για πανοῦργο· ρωτήστε ὅμως τήν συνείδησή του, θά ἔλεγα στούς ὑβριστές του, καί θά δεῖτε ἂν ξέρει κἄν νά ὑποκρίνεται. Ρωτήστε αὐτόν τόν ἄνθρωπο πού εἶναι σκυμμένος στό ἀλέτρι του ἢ τόν ναύτη πού λάμνει μέ κόπο τό κουπί του, ποιός εἶναι;...

---

6. Συμβούλευε νά μεταχειρίζονται τούς κατοίκους τῶν ἐλληνικῶν ἀποικιῶν *σάν ἄγρια θηρία*, στά ὁποία θά ἔπρεπε νά ξεριζώσουν δόντια καί νύχια, δίνοντάς τους μόνο ψωμί για τροφή καί νά τους διαφεντεύουν μέ τό ραβδί. Ὅσο για τόν ἀνθρωπισμό, *προσθέτει*, ἄς τόν φυλάξουμε για μιά καλύερη περίπτωση. *DARU*, Ἱστορ. τῆς Βενετίας, βιβλ. XXXIX, σελ. 579.

Τό ἡλιοκαμένο πρόσωπό του ἀνασηκώνεται γιά νά μαρτυρήσει πώς εἶναι ὁ ἄνθρωπος τοῦ σταυροῦ καί ἀπαντάει χωρίς δισταγμό, «εἶμαι χριστιανός». Ποτέ δέν ἐδίστασε νά πάρει τόν ἔνδοξο αὐτόν τίτλο, ἀκόμη καί μπροστά στον ἐχθρό τῆς πίστεως. Δέν λέει πιά πώς εἶναι Ἕλληνας, ἀλλά Ρωμαῖος, προσθέτει ἀναστενάζοντας, σάν νά αἰσθανόταν πιά ζοηρά τήν παλιά προσβολή τοῦ ὑποδουλωμένου λαοῦ, παρά αὐτήν τοῦ ραγιαῖ μέ τήν ὁποία χαρακτηρίζεται ἐπειδή γιά λόγους θρησκευτικῆς ἀρχῆς εἶναι ὑπάκουος (Δ 16).

4. Τί μέσα ὑπεράσπισης θά μπορούσε κανείς νά ἐλπίζει ὅτι διέθετε τό Μεσολόγγι; Τίποτε δέν μπορεί νά ἐξηγηθεῖ μέ ἀνθρώπινα μέτρα. Ὁ Σταυρός, ἡ Αἰωνιότητα, τό αἷμα τῶν μαρτύρων τοῦ Χριστοῦ πολλαπλασίασαν τή δύναμη καί τά μέσα τῶν Ἑλλήνων (Δ 312).

5. Μπροστά στή θεά τοῦ μεγαλόπρεπου σύμβολου τοῦ σταυροῦ, ἕνας ἀγωγιάτης μας, κοιτάζοντας τό μοναστήρι, ἀναφώνησε: *Χριστός νικᾷ!* Αὐτό τό ἐπιφώνημα, προερχόμενο ἀπό ἕναν ἀπλό ραγιαῖ τῆς Θεσσαλίας, μ' ἔκανε νά σκιρτήσω ἀπό χαρά, ὅπως ἀκριβῶς θά σκιρτοῦσε καί ὁ ἀποκαμωμένος πιά ἀπό τά σκαμπανεβάσματα τῆς θάλασσας ἐπιβάτης στό ἄκουσμα τῆς λέξης *στεριά!* Ἀγγίζαμε τώρα τή στεριά, μιά καθαγιασμένη μέσα στούς κόλπους τῆς εἰδωλολατρίας στεριά, ὅπου ὁ Χριστιανός τῆς Πίνδου ὑψώνει στούς αἰθέρες τή φωνή του γιά νά κηρύξει τήν αἰωνιότητα τοῦ μακάριου Θεοῦ, μπροστά στούς ναούς τοῦ Ἄραβα Προμηθεά πού ἄρπαξε ἀπό τόν οὐρανό τή φωτιά γιά νά κάψει τή γῆ (Γ 237).

6. [Ὁ διοικητής τῆς Μάνης Τζανέτμπεης ἔγραψε τό 1785]: Οἱ Μανιάτες ἔχουν ἀσπασθεῖ τήν ὀρθόδοξη χριστιανική θρησκεία, σέβονται τά δόγματά της καί εἶναι προσηλωμένοι σ'αὐτή μέ τόση πίστη, ὥστε πρόθυμα θά θυσιάζαν ὡς καί τή ζωή τους γιά τήν προάσπισή της (E 365).

7. [Στό γεφύρι τοῦ Βοῖδομάτη, κοντά στήν Κόνιτσα, συνάντησα μιά ομάδα νομάδων]. Μοῦ παρουσίασαν τά παιδιά τους καί καλοτύχιζαν τούς ἑαυτούς τους, γιατί μέσα στή φτώχεια τους συνδύαζαν τίς ιδιότητες τῶν χριστιανῶν καί τῶν πατέρων· γι'αὐτούς ἡ θρησκεία τοῦ Σωτήρα τῶν ἀνθρώπων καί ἡ γονιμότητα τῶν γυναικῶν τους ἀποτελοῦσαν τή δόξα καί τήν εὐτυχία τους. Ἐνθαρρυσμένοι ἀπό τήν ὑποδοχή πού τούς ἔκανα, μοῦ ἔψαλαν τά ἄρρητα θαύματα πού ἔγιναν μέ τή μεσιτεία τῆς βασίλισσας τῶν ἀγγέλων καί τούς ὕμνους τῶν προστατῶν τους ἁγίων, πού ἀπ' τά οὐράνια ἐνδιαφέρονται καί ἐπαγρυπνοῦν ἀδιάκοπα πάνω στήν ἀχυροκαλύβα τοῦ φτωχοῦ καί τήν κούνια τοῦ ἀθώου (A 154).

8. Οἱ Ἀρκάδες, παραμένοντες πάντα εἴτε ποιμένες εἴτε καλλιεργητές, δέν ἄφησαν κανένα γεγονός νά τούς ἐπηρεάσει, ἐκτός ἀπό τή χριστιανική θρησκεία πού ἡ δόξα της ἦταν πάντοτε καί θά εἶναι ἡ ἐπιδίωξη τῆς ἀναγέννησης τῆς οἰκουμένης, μιᾶς οἰκουμένης προορισμός τῆς ὁποίας εἶναι ν'ἀναγνωρίσει κάποτε τό Εὐαγγέλιο, ὥστε νά ζήσει ἀκολουθώντας τήν ἀπλότητα τῶν νόμων του (E 141).

9. [Στήν Φλασία, οἱ βοσκοί, κοντά σέ μιά καλύβα], τραγουδοῦσαν, κι ὁ ἕνας ἀπ' αὐτούς σιγομουρμούριζε αὐτή

τήν ἐπωδό, κἀνοντάς με ν' ἀναπολῶ τά χρόνια τῆς βουκολικῆς τους εὐδαιμονίας: *Ποιά ἄλλη χώρα δίνει σάν τή δική μας μέλι, σύκα καί ψωμί; ἐνῶ οἱ γυναῖκες, περιστρέφοντας μέ σβελτάδα τό ἀδράχτι τους, ἀποκρίνονταν: Παιδιά, εὐλογεῖτε τόν παντοδύναμο Θεό, γιατί αὐτός μᾶς δίνει ὅλα τά καλά μας* (E 138).

10. Χωρίς τά ὠραῖα ὄραματα, πού στό διάβα τῶν αἰῶνων διατήρησε, καί τή θρησκεία του, στήν ὁποία ἔχει ἐναποθέσει τήν ἐλπίδα του, ὁ Ἑλληνας θά μπορούσε νά ζεῖ μιά ζωή γεμάτη ἀπάθεια, σάν ζῶο. Χωρίς αὐτά τά δύο πράγματα, τί ἐνδιαφέρον θά εἶχε ἡ ζωή του μέσα σ' ἕναν κόσμο, στόν ὁποῖον ἀνήκει καί ἔρχεται νά μοιραστεῖ μαζί του τίς δυστυχίες του; (B 409).

Τί ζωή εἶναι αὐτή σέ μιά χώρα πού τή διαφεντεύει ἡ σπάθα, ἡ ἀναρχία, ἡ πανούκλα καί οἱ σεισμοί; Καθένας σκέφτεται νά ζήσει τό παρόν κι ὄχι γιά νά κληροδοτήσει τό χωράφι του στούς ἀπογόνους του. Ὁ Ἑλληνας, πού μόνο σκλαβιά ἔχει ν' ἀφήσει στούς δικούς του, λέει σάν τόν Τούρκο: ἡ μέρα πού ζῶ, εἶναι δική μου. Τό αὔριο ἀνήκει στό Θεό (Δ 227).

B.- Ναοί, λείψανα, προσευχή

11. Ἡ εὐσέβεια τῶν πιστῶν σφράγισε τίς ὑψηλές περιοχές τῆς Πίνδου πού κατοικοῦνται μόνο ἀπό χριστιανούς, οἱ ὁποῖοι ὑψώνουν ἱερούς ναούς στούς Ἁγίους τοῦ Αἰωνίου. Αὐτές οἱ ἐκκλησοῦλες δέν εἶναι βέβαια καθόλου ἀπό ἐκεῖνες πού ὀρθώνουν τό μεγαλεῖο τῆς θρησκείας, ἀλλά ταπεινοί οἴκοι προσευχῆς, χτισμένοι καί σκεπασμένοι ἀπό

σχιστόλιθους, χωρίς νά είναι ένωμένοι μέ τσιμέντο. Τά έξωκλήσια αὐτά συνήθως περιβάλλονται ἀπό ἕνα δάσος πού ἐμπνέει ἕνα εἶδος μυστηρίου, ὅπως καί στούς ἀρχαίους αἰῶνες. Ἄν καί είναι χτισμένα στό μέσο τῶν ἐχθρῶν τῆς πίστεως μας, ἢ γλυκειά μελαγχολία, ἢ τρυφερή καί παρακλητική εὐσέβεια, προσεύχονται ἐκεῖ ἐν εἰρήνῃ καί προσφέρουν τό θυμίαμά τους στό Βασιλιά τῶν Βασιλέων, πού ἀνακουφίζει τόν ἀδύναμο καί καταπιεσμένο. Ὁ ταξιδιώτης ὑποκλείνεται μέ σεβασμό μπροστά σ' αὐτά τά ἀξιοσέβαστα ἱερά, πού θυμίζουν τούς αἰῶνες τῆς Ἐκκλησίας τῶν μαρτύρων (B 303).

12. [Μετά ἀπό τό Βογατσικό τῆς Καστοριᾶς, φθάσαμε στό] ξωκλήσι τοῦ Ἀρχάγγελου Μιχαήλ, στήν εἴσοδο τοῦ ὁποίου ὑπῆρχε ἕνα κουτί μέ μιά σχισμή, κι ἐκεῖ μέσα ρίξαμε τόν ὀβολό μας. Τόσο οἱ Τοῦρκοι, ὅσο κι οἱ ἀγωγιάτες μου μέ διαβεβαίωσαν ὅτι κανείς δέν εἶχε ποτέ πειράξει αὐτόν τό θησαυρό πού προερχόταν ἀπό τίς ἐλεημοσύνες κι ὅτι ἀκόμη κι οἱ πιά ἄπληστοι Σκυπετάροι Μωαμεθανοί τόν σέβονταν. Αὐτό δείχνει ὅτι ἡ θρησκεία ἔχει μεγαλύτερη ἐπιρροή πάνω στούς βάρβαρους ἀπ' ὅτι πάνω στά πολιτισμένα ἔθνη, ὅπου πολλές φορές κινδυνεύει καί τό ἴδιο τό ἱερό ἀπό τήν πλεονεξία τῶν ἱερόσυλων (Γ 121).

13. Τό σήμαντρο ἦταν μιά μεταλλική κυρίως πλάκα, ἀπό σίδηρο ἢ χαλκό ἢ ἀκόμα καί ἀπό σκληρό ξύλο, πάνω στήν ὁποία χτυποῦσαν μέ ἕνα σφυρί ἢ κάτι παρόμοιο κρουστικό ὄργανο. Μέ τόν κρότο πού ἔκανε, καθώς τό χτυποῦσαν, καλοῦσε τούς πιστούς στίς ἐκκλησίες γιά τά θρησκευτικά τους χρέη. Στά χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας τό σήμαντρο ἀντικαθιστοῦσε τήν καμπάνα, ἢ ὁποία γιά

μιά περίοδο ἀπαγορευόταν νά χρησιμοποιεῖται ἀπό τούς χριστιανούς. Στίς πόλεις ἀντί γιά τό σήμαντρο χρησιμοποιοῦνταν τό κρόταλο ἢ ἕναν κήρυκα (ντελάλη), πού ἔκανε τίς ἀνακοινώσεις φωνάζοντας στούς δρόμους καί τίς πλατεῖες. Βλέπε γιά τό σήμαντρο: Ἅγιος Ἐφραίμιος, Τ. ΙΙΙ, σελ. 257, GOAR. AD EUHOLOG., σελ. 560 (B 74).

14. [Στήν Γαστούνη], μέσα στόν κυρίως ναό, εἶδα ὅ,τι βλέπει κανείς συνήθως σ' ὅλες τίς ἑλληνικές ἐκκλησίες, δηλαδή ἄτεχνες καί ἀκαλαίσθητες τοιχογραφίες, ὅπως μιά μελαχρινή Παναγία, τόν ἀπαραίτητο καί πανταχοῦ παρόντα καβαλάρη Ἅγιο Γεώργιο⁷, καθώς καί τήν ἀναπαράσταση τῆς κόλασης, ὅπου συνυπῆρχαν ἐπίσκοποι, διάβολοι καί Τοῦρκοι (E 188, πρβλ. ἀριθ. 57).

[Στήν ἐκκλησία τῆς Ἀγουλινίτσας], μοναδικός διάκοσμος εἶναι μιά Παναγία καί μερικές ἄτεχνες ἀναπαραστάσεις ἁγίων. Ὁ καλλιτέχνης δέν εἶχε μέν βάλει τήν ὑπογραφή του κάτω ἀπ' αὐτές τίς μουντζούρες, ἀντίθετα ὅμως ὁ δωρητής πού εἶχε ἐπωμιστεῖ τίς δαπάνες τῶν πρόσφατων ἐπισκευῶν στό ἐσωτερικό τοῦ ναοῦ δέν παρέλειψε νά δημοσιοποιήσει τό θεάρεστο ἔργο του, χαράζοντας πάνω στό μάρμαρο μιά ἐπιγραφή, σύμφωνα μέ τήν ὁποία οἱ ἅγιοι, γιά ν' ἀνταμείψουν τή φιλοφροσύνη του, τοῦ εὐχόταν μακροβιότητα κι ἄπειρα ἀγαθά (E 208).

15. Οἱ χριστιανοί Ἡπειρώτες ἔχουν τή συνήθεια νά ξε-

---

7. Οἱ Βούλγαροι ἀπεικονίζουν τόν Ἅγιο Νικόλαο πάντοτε μέ τή στολή τοῦ ἔφιππου καί ὀπλισμένου ἀπό τήν κορυφή ὡς τά νύχια πολεμιστή, ἐνῶ μ' αὐτή τήν ἴδια ἐξάρτυση ἀναπαριστάνουν καί ὅλους σχεδόν τούς ἄλλους ἁγίους, ἄσχετα μέ τήν ιδιότητα πού εἶχαν ἐκεῖνοι στό πέρασμά τους ἀπό τούτη τή θνητή ζωή (Γ 80).

θάβουν τά ὀστά τῶν συγγενῶν τους, ὕστερα ἀπό τήν παρέλευση ὀρισμένων χρόνων. Ἐνας παπᾶς, πού παίρνει μέρος σ' αὐτή τή θρησκευτική τελετή, πλένει τά ὀστά μέ κρασί, τά εὐλογεῖ καί τά τοποθετεῖ σ' ἓνα ὀστεοφυλάκιο, κοντά στήν ἐκκλησία, ὅπου τοποθετοῦνταν κατά οἰκογένειες, ὅταν αὐτές ἦταν πλούσιες καί διέθεταν στό νεκροταφεῖο οἰκογενειακό τάφο. Ἐπίσης, ὅταν οἱ ἀποστάσεις καί τά μέσα μετακίνησης καί μεταφορᾶς τό ἐπιτρέπουν, μεταφέρουν τά ὀστά τῶν ἀνθρώπων πού πεθαίνουν σέ ξένη χώρα, γιά νά τά συγκεντρώσουν μέ ἐκεῖνα τῶν συγγενῶν τους καί τῶν συμπατριωτῶν τους.

Εἶδα μιά μάνα μαραζωμένη ἀπό τόν πόνο, πού τήν συνόδευε ὁ ἄντρας της λυγισμένος ἀπό τό βάρος τῶν χρόνων του, νά φθάνουν ἀπό τό βάθος τῆς Ἡπείρου μέ τά πόδια γιά νά μαζέψουν τά ὀστά τοῦ παιδιοῦ τους πού ἦταν θαμένο στήν Πρέβεζα καί νά τά μεταφέρουν στό νεκροταφεῖο τοῦ χωριοῦ τους, γιά νά τά ἐνώσουν μιά μέρα μέ τή δική τους στάχτη. Εἶδα αὐτό τό σεβάσμιο ζευγάρι νά σταματάει στήν εἴσοδο τῆς πόλης γιά νά πληρώσει τά δικαιώματα πού ἀπαιτοῦσε τό τελωνεῖο γιά τά λείψανα τοῦ παιδιοῦ τους. Ἐνας Ἑλληνας (ἀνάξιος νά εἶναι χριστιανός), ὁ Κιαρλαμπάς, φορομπήχτης τοῦ Ἀλῆ πασᾶ, πού θά μπορούσε ἴσως νά ἀποκηρύξει αὐτή τήν ἱεροσυλία, ρώτησε εἰρωνικά αὐτούς τούς χωρικούς:

— Τί μεταφέρετε μέσα σ' αὐτό τό σακούλι;

— Τά κόκκαλα τοῦ γιοῦ μας, πού πέθανε ἐδῶ, δουλεύοντας στήν ἀγγαρεία.

— Πρέπει γι' αὐτά νά πληρώσετε τό τελωνεῖο!

— Τό τελωνεῖο!!!! ἐπανελάβε ἡ μητέρα. Γιά τά λείψανα τοῦ γιοῦ μου; Ἀπό δάκρυα δέν ἔχω τίποτα ἄλλο!

— Δάκρυα!! Θέλω σαράντα πιάστρα.

— Ποτέ δέν εἶχαμε τόσα χρήματα!

— Τά ἀπαιτῶ!

— Λοιπόν, εἶπε ὁ πατέρας, βγάζοντας ἀπό τό σακούλι τό κρανίο τοῦ παιδιοῦ του καί ἀπλώνοντάς το πρὸς αὐτόν, νά δήμιε πάρε, αὐτή εἶναι ἡ πληρωμή σου. Πάρτο, ἂν τολμᾷς, καί σκότωσέ με!

Ὁ κόσμος, πού εἶχε συγκεντρωθεῖ στό μεταξύ γύρω ἀπ' αὐτό τό θέαμα, ἀνάγκασε τόν ἀχρεῖο Κιαρλαμπά ν' ἀποτραβηχτεῖ. Ἡ μητέρα τότε ξαναπῆρε ἀπαρηγόρητη τό κρανίο τοῦ γιοῦ της, φορτώθηκε τά νεκρικά λείψανα στούς ὤμους της καί ἀκολούθησε τόν ἐξασθενημένο σύζυγό της. Συνέχιζαν τό δρόμο τους γιά τή Νικόπολη, ὅταν σέ μικρή ἀπόσταση ἀπό τήν Πρέβεζα τούς σταμάτησαν καί πάλι μπράβοι τοῦ τελωνειακοῦ, οἱ ὁποῖοι ἄρπαξαν δέκα πιάστρα ἀπό αὐτούς τούς δυστυχισμένους ἀνθρώπους. Ἦταν ὅ,τι εἶχαν καί δέν εἶχαν αὐτά τά χρήματα... Ἡ πέννα πέφτει ἀπό τό χέρι μου τώρα πού τό γράφω (B 188, 182, 183).

16. [Στούς Καλαρίτες τῆς Ἠπείρου]. Τί ὁμορφες, ἀλήθεια, βραδιές μέσα στήν οἰκογένεια στή διάρκεια τῶν μακρόχρονων νυχτεριῶν τοῦ χειμῶνα. Καθώς τό ἀδράχτι γυρίζει στό χέρι τῶν ἀνδρῶν καί τῶν γυναικῶν, ὁ παραμυθᾶς γιά νά διασκεδάσει τό νυχτέρι, δῶς του καί διηγεῖται παραμύθια γιά τίς μάγισσες τῆς Θεσσαλίας καί τά φαντάσματα τῶν Τζουμέρκων. Καί κεῖνοι πού ἀκοῦνε, μαγεύονται τόσο πολύ, πού στριμώχνονται γύρω ἀπό τόν ἀφηγητή, πιέζονται νά κάμουν ἡσυχία γιά νά ἀκούσουν μέ ἀπληστία καί φοβοῦνται νά ἀνασάνουν ἀκόμα, γιά νά μή χάσουν τίποτα ἀπ' αὐτές τίς ὠραῖες διηγήσεις καί δέν διακόπτουν τή συνέχειά τους, παρά μόνον γιά ν' ἀκούσουν

τό βοητό τῶν ἀνέμων στά βουνά. Φοβοῦνται γιά τούς ἀνθρώπους τους πού ἀπουσιάζουν, θρηνοῦν γιά τήν τύχη τῶν βοσκῶν πού ἔχουν τά μαντριά τους κοντά στούς καταρράχτες τοῦ Ἀχελώου. Οἱ ὄρες κυλοῦν, ἡ εὐλαβική μητέρα ζωηρεύει τή φλόγα τοῦ καντηλιοῦ, πού καίει μπροστά στίς εἰκόνες τῶν ἀγίων, πού προστατεύουν τό σπίτι. Κάποτε ψάλλουν ὅλοι μαζί ἕναν ὕμνο στήν Παναγία καί τό θυμίαμα, πού καίει κάθε βράδυ μπροστά στό θεό, τόν κυρίαρχο τῶν καιρικῶν μεταβολῶν, τελειώνει μέ τήν προσευχή, γιά μιά μέρα εἰρήνης καθαγιασμένης ἀπό τήν ἐργασία (B 312).

Γ.- Φιλανθρωπία

17. Οἱ Ἕλληνες τῶν Ἰωαννίνων εἶναι φιλόανθρωποι, τίποτε δέ μπόρεσε νά ἐξαλείψει αὐτή τήν ἀρετή ἀπ' τήν καρδιά τους. Δέν ἀποστρέφουν τό πρόσωπό τους ἀπό τόν ἄνθρωπο πού ἔχει πέσει στή δυσμένεια τοῦ σατράπη· κι ὅλοι οἱ δυστυχισμένοι, χωρίς διάκριση, εἶναι τό ἀντικείμενο τῆς κοινῆς μέριμνας. Οἱ φυλακές, ἀσφυκτικά γεμάτες ἀπό θύματα, στά ὁποῖα ὁ τύραννός τους μόνο δεσμά χορηγεῖ, ἐπιβαρύνουν τήν πόλη, πού καλύπτει τίς ἀνάγκες τους. Χριστιανοί ἢ Ἑβραῖοι ἐμφοροῦνται ἀπό τό ἴδιο αἶσθημα εὐσπλαχνίας. Χωρίς διάκριση θρησκευματος, τούς ἐφοδιάζουν μέ ροῦχα ἀνάλογα μέ τήν ἐποχή καί καθημερινή τροφή γιά τίς ἀνάγκες τους. Ἄντρες καί γυναῖκες ἀφιερώνονται στό νά ζητοῦν ἐλεημοσύνη, ὄχι κόνοντας αὐτούς τούς ἐράνους, στούς ὁποίους ἀποκαλύπτεται ἡ ματαιοδοξία τῆς ἐποχῆς, ἐπικαλούμενοι τή δημόσια συμπόνια, ἀλλά ντυμένοι μέ τόν τρίχινο ἀσκητικό χιτώνα

καὶ φορτωμένοι τό σάκκο τῆς ζητιανιάς, χτυποῦν τίς πόρτες γιά νά ζητήσουν ψωμί γιά τούς φτωχοῦς. «Διά τούς ἀδελφούς μας φυλακωμένους». «Οἱ φυλακισμένοι ἀδελφοί μας ὑποφέρουν», φωνάζουν μέ παραπονιάρικη φωνή· καί ποτέ δέν τούς ἀρνήθηκαν τήν ἐλεημοσύνη, ἐκτός ἀπό τό σατράπη καί τούς συνενόχους του.

Ἔτσι ὁ οἶκτος εἶναι ἐδῶ, ὅπως παντοῦ, ἡ πρώτη ἀρετή, ἐφόσον συμβάλλει περισσότερο στήν ἀνακούφιση τῆς ἀνθρωπότητας. Δίνουν ἐν ὀνόματι τοῦ πατρός τοῦ ἐλέους, γιάτί ἔχει γραφεῖ ὅτι ὅποιος εὐσπλαγχνίζετε τόν φτωχό, δανερίζει τό Θεό.

Στίς ἐπίσημες γιορτές, ἡ χαρά τῶν χριστιανῶν γίνεται αἰσθητή ὡς τά βάθη τῶν ταρτάρων, ὅπου κρατοῦν τούς φυλακισμένους. Δέν ἐργάζονται αὐτές τίς μέρες, ἡ τροφή τους εἶναι ἀφθονότερη καί τό Πάσχα τά τραπέζια τους εἶναι γεμάτα μ' ὅλα τά ἀγαθά, ὅπως τῶν πλουσίων. Στά γλέντια καί στούς γάμους, σκέφτονται τούς φυλακισμένους καί ὅσα μείνουν ἀπό τό συμπόσιο τά φυλάγουν γι' αὐτούς. Ὄταν πεθαίνει ἓνας στενός συγγενεής, ἡ πλούσια οἰκογένεια ἀναλαμβάνει γιά ἀρκετές μέρες τά ἔξοδα διατροφῆς αὐτῶν τῶν δυστυχισμένων καί οἱ κυρίες προΐστανται συχνά οἱ ἴδιες στίς διανομές τῶν τροφίμων πού θεωροῦν καθῆκον τους νά τίς ἐτοιμάσουν μέ τά χέρια τους. Εὐγενικό καί ὑψηλό ἔργο! Δέν τῶχουν ὑποτιμητικό νά κρατήσουν στά χέρια τους τό κεφάλι ἑνός γέροντα πού ἔχει καταβληθεῖ ἀπό τούς πόνους καί πάει νά σβήσει, καί τό πανίσχυρο ἔγκλημα σέβεται αὐτή τήν ἀφοσίωση τοῦ χριστιανικοῦ ἐλέους. Καί πόσες εὐχές δέ δέχεται ἐκεῖνος πού πετυχαίνει νά σπάσει τά δεσμά τῶν φυλακισμένων;

Λαός πού δείχνει εὐαισθησία σέ τόσο βαθειά εὐγνωμοσύνη μπορεῖ νά εἶναι οὐσιαστικά διεφθαρμένος; Ὁχι.

Ἡ φύση προίκισε γενναῖα τούς κατοίκους τῶν Ἰωαννίνων καί τά ἐλαττώματα, γιά τά ὅποια τούς κατηγοροῦν, εἶναι περισσότερο συμφυή μέ τά ἐλαττώματα τῆς τουρκικῆς διοίκησης, παρά μέ τό φυσικό τους χαρακτήρα (Α 98-100).

Δ.- Θαύματα, δεισιδαιμονίες, βλασφημίες

18. [Στήν Ἁγία Σοφία τῆς Ἀνδραβίδας], ὁ τσιτσερόνε μου, δείχνοντάς μου μερικούς μαρμάρινους κίονες καί κιονόκρανα, θέλησε νά μοῦ ἐξηγήσει ὅτι οἱ προσπάθειες τῶν Τούρκων νά μετατρέψουν ἐκείνη τή βασιλική σέ τζαμί εἶχαν ἀποβεῖ μάταιες. Ἐνα θεϊκό χέρι ἐπέμενε νά γκρεμίζει τούς μιναρέδες τους κι ὁ δάχτυλος τοῦ Θεοῦ ἦταν τόσο ἔκδηλος, ὥστε τό ἱερό, τό ἀφιερωμένο στήν τοῦ Θεοῦ σοφία (*τῆς ἁγίας Σοφίας*), παρέμεινε στήν ἐξουσία τῶν χριστιανῶν (Ε 186)⁸.

19. Σέ περίπτωση θεομηνίας, οἱ Ἕλληνες ἀπευθύνονται στούς ἱερεῖς, πού διαβάζουν στίς λειτουργίες τόν παρακάτω στίχο ἀπό τήν ἐπιστολή τοῦ ἁγίου Ἰακώβου: Ἀδελφοί, μακροθυμήσατε ἕως τῆς παρουσίας τοῦ Κυρίου, καί τό κεφάλαιο 16 τοῦ κατὰ Ματθαῖον εὐαγγελίου. Καμιά φορά καταφεύγουν σέ λιτανεῖες, ὅπου ψάλλονται ὕμνοι σέ μορφή ἀκροστοιχίδας, ἐπειδή ὅμως ἡ χρήση τοῦ βαρομέτρου δέν εἶναι γνωστή στήν Ἑλλάδα γιά νά διαταχθεῖ μιά λιτανεία τήν κατάλληλη στιγμή, ἡ ἀξιοπιστία αὐτῶν πού συμβουλεύουν τέτοια θρησκευτικά μέσα ἐκτέθηκε ἀρκετές φορές, παρόλο πού ἐκεῖνοι πάντοτε ἐπιρρίπτουν τήν ἀναποτελεσματικότητα τῶν ἱκεσιῶν τους στήν ἔλλειψη εὐσέ-

8. Γιά τήν πίστη τῶν Τούρκων σέ θαύματα, βλ. Β 356, 253.

βειας τῶν πιστῶν: οἱ ἱερεῖς καί οἱ γιατροί ἔχουν πάντα δίκιο (Δ. 232).

20. [Ὁ La Guilletière ἔγραψε γιά τήν Μάνη:] Εἶδαμε κάμποσα ξωκλήσια ἀφιερωμένα στήν Ἁγία Κωνσταντίνα. Μ'αὐτό τό ὄνομα προσδιορίζουν οἱ Ἕλληνες τήν Ἁγία Ἐλένη τους, γιατί ἀπό τήν ὑπερβολική τους εὐσέβεια δέν θέλουν νά τήν ἀποκαλοῦν μέ τ' ὄνομά της, μήπως κι ὁ κόσμος τήν ταυτίσει μέ τήν ἀπιστη σύζυγο τοῦ Μενέλαου.

Ἡ Ἁγία Κωνσταντίνα ἔχει γίνει ἀντικείμενο ἰδιαίτερης λατρείας στήν Τσακωνιά κι ἐλάχιστοι εἶναι ἐκεῖνοι, εἴτε ἄνδρες εἴτε γυναῖκες, πού δέν φέρουν κρεμασμένη στό λαιμό τους μιά εἰκονίτσα μέ τό πρόσωπό της, καί δίπλα της τόν Κωνσταντίνο. Ἦταν ἓνα εἶδος νομίσματος πού κόπηκε κατ' ἐντολήν αὐτῆς τῆς πριγκίπισσας. Τέτοια βρίσκει κανεῖς ἄπειρα στόν κάμπο καί καθημερινά τό ἄροτρο τῶν γεωργῶν ξεθάβει κι ἄλλα. Οἱ ντόπιοι χριστιανοί πιστεύουν πώς τά νομίσματα αὐτά τούς γιατρεύουν ἀπό τήν ἐπιληψία κι ἀπό τούς πυρετούς, κι αὐτή εἶναι ἄλλωστε μιά διαδεδομένη ἀντίληψη σ' ὁλόκληρη τήν Ἑλλάδα (E 374).

21. Φτάνουμε στό Μοναστήρι Λόκλι ἢ τῆς Ἑλλοπίας. Εἶναι μιά ἐσοχή πού περιβάλλεται ἀπό ἓνα ὑψηλό τεῖχος. Ὁ περίβολός του σκιάζεται ἀπό μιά συστάδα θαυματουργῶν δρυῶν, πού μέ τό μεγαλεῖο τους ὑπενθυμίζουν τήν εὐλάβεια τῶν Ἡπειρωτῶν γι' αὐτά τά δέντρα κατά τήν ἀρχαιότητα καί πού ἡ πίστη τους τά εἶχε συνδέσει μέ τήν δύναμη τῆς προφητείας. Τά πλήθη τῶν κατοίκων τῶν Ἰωαννίνων καί τῶν γειτονικῶν χωριῶν σπεύδουν στό πανηγύρι τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου πού γιορτάζεται ἐκεῖ. Μαζεύονται καί στρώνονται κάτω ἀπό τίς γέρι-

κες βελανιδιές, μέ τήν ἐλπίδα καί τή βεβαιότητα ὅτι θά βροῦν γιαιτρεία ἀπό τούς πυρετούς. Ἐκεῖ, πιστεύουν ὅτι θά τούς ἔρθει καθαρή ἔμπνευση γιά τά φάρμακα πού πρέπει νά χρησιμοποιήσουν γιά νά γιαιτρευτοῦν ἀπό τίς διάφορες ἀσθένειες. Εἶχαν περάσει μόλις λίγες μέρες ἀπό τή μέρα πού εἶχαν γιορτάσει τή γιορτή αὐτή, ὅταν ἔμαθα ὅλες αὐτές τίς ἰδιαιτερότητες αὐτῆς τῆς γιορτῆς ἀπό τόν ἴδιο τόν ἱεροφάντη τῆς νέας Δωδώνης, πού γύριζε ἀπό τό μύλο καβάλα πάνω σ' ἕνα γαῖδουράκι. Μοῦ μίλησε γιά περιπτώσεις πού ἄνθρωποι γιαιτρεύτηκαν μέ τήν θαυματουργή ἐνέργεια τῶν δρυῶν (B 299).

22. [Στήν περιοχή Κολώνιας, πίσω ἀπό τόν Γράμμο]. Καθώς ἡ πρόνοια δέν μπόλιασε τά δέντρα, πιστεύουν ὅτι πρέπει νά ἀρκοῦνται στούς καρπούς πού τούς δίνουν τά ἄγρια. Θά ἔβρισκαν τά βουνά τους ἔρημα ἄν δέν ὑπῆρχαν πιά ἄγρια ζῶα· κι' ἀφοῦ στήν ἐποχή τῶν προγόνων τους ζοῦσαν ἀρκοῦδες καί λύκοι, πρέπει κι' αὐτά νά ὑπάρχουν, ὅσο θά ὑπάρχουν ἄνθρωποι. Ὁ Θεός θέλει νά ζήσουν ὅλα τά ὄντα, μοῦλεγε ἕνας ἀπό αὐτούς τούς ὀρεσίβιους, γιατί ἀλλοιώτικα ποιός λόγος ὑπῆρχε νά δημιουργήσει τέτοια εἶδη; Ἀμυνόμαστε ὅταν μᾶς κηρύσσουν τόν πόλεμο. Κι' ὅταν τούς περιέγραψα τίς ζημιές πού τά ζῶα αὐτά τούς προκαλοῦσαν, μοῦ ἀπάντησαν: πρέπει νά ὑποφέρουμε ὅ,τι ὁ Θεός ἐπέτρεψε· οἱ πατέρες μας ἔζησαν ὅπως ἐμεῖς καί κάνουμε ὅτι αὐτοί ἔκαναν, αὐτή εἶναι ἡ ἀρχή μας. Σάν ἐκείνους, τά παλληκάρια μας πᾶνε καί ὑπηρετοῦν στήν Αἴγυπτο ἢ σέ βαρβαρικά κράτη· κι' ὅσους προστατεύει ὁ οὐρανός, γυρίζουν γιά νά πεθάνουν στά βουνά μας. Τό συμφέρον μας εἶναι νά μείνουμε τέτοιοι πού εἴμαστε, γιά νά κρατήσουμε τήν ἐλευθερία, πού εἶναι ἡ ἀκριβότερη κληρονομιά μας.

23. [Στόν Φενεό], οἱ ἀγωγιάτες μας πότε προσεύχονταν καί πότε βλασφημοῦσαν, ἐπικαλούμενοι ὅλους τούς Ἁγίους κι ἀπευθύνοντας κατάρες στούς *Φράγκους* πού ταξίδευαν μέ τέτοιο καιρό, ἀλλά καί στούς μοναχοῦς πού μᾶς εἶχαν ὑποσχεθεῖ ἀνέφελο οὐρανό. Εἴκοσι φορές στράφηκαν πρός τή μονή, κάνοντας μιά ἄσεμνη χειρονομία, μήν παραλείποντας ὅμως ταυτόχρονα καί νά ζητοῦν συγχώρεση γιά τήν ἀσέβειά τους ἀπό τόν Ἅγιο Γεώργιο (Ε 160).

[Στα Γρεβενά], οἱ ἀγωγιάτες μου, πού ἦταν Ἑλληνες, ἀφοῦ φόρτωσαν ἐπανειλημμένα τίς ἀποσκευές μας πάνω στά ἄλογα, βλασφημῶντας στό ὄνομα ὅλων τῶν ἁγίων τῆς ἱερᾶς παράδοσης, ζήτησαν ἀπό τόν ἀρχιεπίσκοπο νά τούς εὐλογήσει καί μπῆκαν ἐπικεφαλῆς τοῦ караβανιοῦ (Γ 141). Οἱ ψαράδες πού συνάντησα στό στενό τῆς Σαλαμίνας δέν ἦταν εὐχαριστημένοι καί γι' αὐτό ἀπειλοῦσαν τόν Ἅγιο Σπυρίδωνα πώς δέν θά τοῦ ξανανάψουν κεριά. Ἄκουσα ἕναν ἀπό τούς πιό ὀργισμένους ν' ἀποκαλεῖ τόν Ἁγιο Νικόλα «παξιμαδοκλέφτη» γιατί εἶχε καταναλώσει τά ἀποθέματά του χωρίς νά πάρει τίποτε. Μίλησα μέ μερικούς βαρκάρηδες τῆς Αἴγινας, πού μοῦ εἶπαν πώς τό νησί τους εἶχε τόσες ἐκκλησίες ὅσες ἦταν οἱ μέρες τοῦ χρόνου (Δ 342).

Ε.- Ἀρματολοί καί κλέφτες

24. Οἱ Τοῦρκοι πού διαδέχθηκαν τούς Φράγκους τό μόνο πού κατάφεραν ἦταν νά ἀπωθήσουν τούς Ἑλληνες στίς ὄρεινές περιοχές, δέν μπόρεσαν ὅμως νά τούς ἐκβαρβαρίσουν ἢ νά τούς ἐξισλαμίσουν κι αὐτό οἱ Ἑλληνες τό ὀφείλουν στή χριστιανική θρησκεία.

Κάθε λαός πού ἐξοικειώνεται μέ τη δουλεία τό μόνο πού ἀξίζει πιά εἶναι νά παραμείνει σκλάβος. Ἡ ὑπακοή πού κήρυσσαν οἱ ἐκπρόσωποι τοῦ θεοῦ τῆς εἰρήνης ἐξανάμιζε τό πάθος τῶν κατοίκων τῶν πεδινῶν περιοχῶν καί τῶν πόλεων καί τούς ἔκανε δυστυχῶς νά δείχνουν μιά συμπεριφορά πού δέν ἦταν ἀκριβῶς δική τους, ἔκανε ὅμως τούς ξένους νά τούς θεωροῦν ὄλους, χωρίς διάκριση, χαμερπεῖς [... Οἱ ἐξεγερμένοι], ἀπειλούμενοι μέ πνευματικούς κεραυνούς ἀπό τούς ἀρχιερεῖς τους, ἀναφωνοῦσαν πώς ἡ ἐλευθερία εἶναι δικαίωμα καί ἂν δέχονταν νά διατηρήσουν τά ἱερά τους ὑπό μορφή χάρης θά ἦταν σάν νά ἔκαναν συμβιβασμό μέ τήν αἰώνια δικαιοσύνη. Ὄταν οἱ καλόγεροι καί οἱ ἱερωμένοι πού τούς ὀδηγοῦσαν στίς μάχες κατά τῶν Τούρκων καταιγίζονταν ἐξ ἴσου μέ ἀναθέματα καί ἀπειλοῦνταν μέ τήν κόλαση καί μέ τρομερά ὄραματα, οἱ ραψωδοί τούς ἀπαντοῦσαν στούς ἀφορισμούς λέγοντας, ὅπως ὁ Πολυδάμας: «... Ὁ καλύτερος οἰωνός εἶναι νά πολεμᾷς γιά τήν πατρίδα». Ἀπ' αὐτές τίς ληστρικές ομάδες προῆλθαν οἱ ἀρματολοί, διατηρῶντας, ὡστόσο, τόν τίτλο τοῦ κλέφτη [...]. Οἱ Ἐλευθερολάκωνες, πού οἱ Βυζαντινοί τούς ἔλεγαν Τσάκωνες, δέχτηκαν ἐκείνη τήν ἐποχή νά λέγονται Μανιάτες ἢ ὀργισμένοι, οἱ Κρητικοί τῶν Λευκῶν Ὀρέων Σφακιῶτες ἢ σφαγεῖς, ἐνῶ οἱ πειρατές τοῦ Ἀρχιπελάγους δοξάστηκαν μέ τό ἐπίθετο λεβέντες, πού τό θάρρος τους τούς ἐξύψωσε ἀκόμα καί στά μάτια τῶν Τούρκων [...].

Οἱ σαράντα μάρτυρες ἀποτελοῦν τούς προστάτες καί τό πρότυπο τῶν κλεφτῶν πού παρέμειναν ἀρματομένοι ἀνάμεσα στούς βράχους τῆς Δωρίδας καί τῆς Πίνδου. [Τό δημῶδες τραγούδι λέγει]: Σαράντα κλέφταις, ἤμασταν, σαράντα χαραμίδαις, εἶχαμ' ἀρνιά κ' ἐτρώγαμεν καί ρί-

φεια σουγλισμένα, εἶχαμεν καί γλυκό κρασί ἀπό τό μοναστήρι. Κάμαμεν ὄρκο στό σπαθί κ' εἰς τ' ἅγιον εὐαγγέλιον, «Ἄν ἀρρωστήση καί κανεῖς, ὅλοι νά τόν συντρέχουν!» [...].

Οἱ κλέφτες ἦταν πολυάριθμοι, χάρη στήν ἐταιρία τῶν βλάμηδων πού εἶχε ἐπικυρωθεῖ μέ τήν ἀνταλλαγή τῶν ὄπλων καί τήν εὐλογία τῆς ἐκκλησίας. Σ' ὅλες τίς ἐπαρχίες τῆς Ἑλλάδας καί στά νησιά τοῦ Αἰγαίου ὑπῆρχαν παρόμοιοι συνεταιρισμοί. Τά μέλη τους κατοικοῦσαν ὀλόκληρες περιοχές πού λέγονταν Κλεφτοχώρια, ὅπου ἔζησαν ἐλεύθερα καί ἀξιοσέβαστα ὡς τό 1716. Οἱ Βενετοί εἶχαν χάσει ἐκείνη τήν ἐποχή ὅ,τι τούς ἀπέμενε ἀπό κτήσεις στήν Ἑλλάδα. Ἐτσι ἡ Πύλη θεώρησε πώς ἔπρεπε νά σταματήσει νά ὑποκρίνεται καί νά ἐπιτεθεῖ στούς ἀρματολούς πού, ὡς τότε, τούς εἶχε μεταχειριστεῖ μέ διακριτικότητα.

Ἡ ἐλευθερία καί ἡ θρησκεία ρίζωσαν τόσο βαθιά στό ἔδαφος τῆς Ἑλλάδας, πού δέν θά μπορούσε κανεῖς νά τίς ξερριζώσει, παρά μόνο ἂν σκότωνε καί τό τελευταῖο τέκνο της (Δ 192, 193, 195, 196, 201).

25. Ἀνάμεσα στίς ὑπερβολές τῶν ὀρεσίβιων, οἱ ἱερεῖς καί τά ἱερά ἀποτελοῦν ἀπαραβίαστα πράγματα γιά τούς ἀρματολούς. Ὅσο γιά τή γυναίκα, ἀποτελοῦσε ἀντικείμενο ἱεροῦ σεβασμοῦ. Χριστιανή ἢ μωαμεθανή, πλούσια ἢ φτωχή, ὅποια κι ἂν ἦταν τά θέλγητρά της, ἢ ἀντίστασή της ἢ ἀδυναμία της, ἀλίμονό του ἐκείνου πού ξεχνιόταν ἔστω καί γιά μιὰ στιγμή. Τόν περίμενε βέβαιος καί ἀστραπιαῖος θάνατος σάν μόνη ἀντάξια τιμωρία τοῦ ἐνόχου. Ἀνάμεσα στά παραστρατήματά τους, οἱ χριστιανοί ἀρματολοί, πού εἶδαν πολλές φορές τούς Τούρκους νά ἀτιμάζουν τίς

γυναῖκες καί τά παιδιά τους, ἐπιδείχνουν μίαν αὐτοσυγκράτηση πού τήν ὑπαγορεύει ἡ θρησκεία τους καί πού τούς ἀρνήθηκαν οἱ νόμοι. Μιά δίκαιη κυβέρνηση εἶναι βέβαιο πώς θά ἔδινε λύση σέ πολλά προβλήματα, γιατί οἱ Ἕλληνες, πιστοί χριστιανοί καί ὑπήκοοι, δέν θέλουν τίποτε ἄλλο ἀπό μιά πατρίδα νά τήν ὑπηρετοῦν κι ἕναν προστάτη μονάρχη, γιά νά τόν περιβάλλουν μέ σεβασμό καί ἀγάπη (Δ 39).

26. Παρά τίς ἐπανειλημμένς προσκλήσεις τῆς εὐθυμης παρέας τῶν Κλεφτῶν καί τοῦ ὑψηλοῦ ἀρχηγοῦ τους, τοῦ Κολοκοτρώνη, ἐγώ συνέχισα τήν πορεία μου. *Μή σκιάζεστε, μοῦ εἶπαν ἐκεῖνοι, πηγαίνετε στό καλό καί νά ἔχετε τό Θεό καί τή θεομήτορα Παναγιά μαζί σας. Μπορεῖ νά εἶμαστε ὅλοι μας κλέφτες, ἀλλά εἶμαστε τίμιοι κλέφτες πού σέβονται τούς προξένους τῶν χριστιανῶν βασιλέων.* Ἐπειτα σταυροκοπήθηκαν στό ὄνομα τῆς Ἁγίας Τριάδος (Ε 439].

27. [Ὁ Βλαχάβας καί οἱ ἀρματωλοί του], ἀφοῦ ξεκοκάλισαν τό ψητό, ὕψωσαν κατά τή συνήθεια τά ποτήρια γιά νά εὐχηθοῦν στήν υἰγεία ὅλων κι ἄρχισαν ὅπως πάντα μνημονεύοντας μερικούς ἀγίους. Τότε ἀναγκάστηκα νά προφέρω κι ἐγώ τό ὄνομα τοῦ προστάτη ἀγίου μου, τόν ὁποῖο ἐτίμησαν ἀδειάζοντας τά ξέχειλα ποτήρια τους μονορούφι, ἄν κι ὁ ἴδιος ὁ ἅγιος μου ἦταν τελείως ἄσχετος πρὸς τήν ὀρθόδοξη τελετουργία (Γ 24).

28. [Τό μοναστήρι τῆς Σακανίκας, κοντά στήν Κρασιά τῆς Πίνδου] τό ἱδρυσε κάποιος Διονύσιος, ἄνθρωπος πού ἔκαμε πολλά χρόνια Κλέφτης στά βουνά καί τώρα ἔγινε μοναχός καί ἔδωσε ὅ,τι εἶχε καί δέν εἶχε στήν ἐκκλησία,

γιά νά ἐξιλεωθεῖ γιά τίς ἀμαρτίες του. Αὐτή ἡ συνήθεια εἶναι πολύ παλιά στήν Ἀνατολή, γιατί στήν περίοδο τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας οἱ δολοφόνοι γίνονταν μοναχοί γιά νά ἀποφύγουν τήν δικαστική δίωξη (B 332, 336).

29. [Στό ἐξωκλήσι τοῦ προφήτη Ἡλία στήν Αἰτωλία], οἱ ἄρματολοί, χωρίς νά φοβοῦνται μήπως πιαστοῦν σέ ἐνέδρα, ὄντας τό ἴδιο εὐσεβεῖς μέ τούς πάλαι ποτέ κακοποιούς, λειτουργοῦνται καί ἐκφράζουν τήν εὐσέβειά τους. Στούς τοίχους καί στήν ἁγία τράπεζα κρέμονται ἕνα σωρό τάματα, ἀσημένιες λάμπες καί τό εἰκονοστάσι τοῦ προφήτη Ἡλία, ἀντικείμενα λατρείας τῶν ἀνυπότακτων ἄρματολῶν (Δ 307).

30. Ἀπό τή μιά ὁ Ἀλῆ Πασᾶς σέβεται τίς ἐκκλησίες τῶν κλεφτῶν κι ἀπό τήν ἄλλη σπάνια αὐτοί οἱ ἴδιοι ἐπιτρέπουν στόν ἑαυτό τους νά λεηλατήσῃ κάποια ἀπ' αὐτές. Ὡστόσο, ἕνας τους σκέφθηκε νά κλέψῃ τά ἀσημένια ἀναθήματα πού εἶχαν προσφέρει οἱ σύντροφοί του στήν Παναγιά τοῦ Παραδεισιοῦ, κοντά στή Βόνιτσα. Σέ κάθε ἀντικείμενο πού ἔχωνε στήν τσάντα του, ἔκανε καί τό σταυρό του καί ἐξηγοῦσε τά κίνητρά στήν Παναγιά, λέγοντας: Αὐτό, Δέσποινα, σοῦ τοῦ πρόσφερε ἕνας ἔτσι πού τό 'χε κλέψῃ. Αὐτό τό στέμμα στό χάρισε ἕνας δολοφόνος. Κι ἀφοῦ ἔκανε τή λογοκρισία του σέ κάθε ἀντικείμενο, ἔφυγε φορτωμένος μέ τά λάφυρα ἀπό τό ναό. Ὄταν ἔγινε γνωστή αὐτή ἡ λεηλασία, ὁ κλέφτης, ἔνοχος γιά τήν ἱεροσυλία αὐτή, παραδόθηκε ἀπό τούς δικούς του στόν Ἀλῆ Πασᾶ. Ὁ βεζίρης, μέ τή συμβιβαστική συνείδηση πού διέθετε, κατάσχεσε ἐπ' ὠφελεία του τά ἱερά ἀναθήματα, τά ὁποῖα, καθῶς ἔλεγε, δέν ἀνήκαν πιά στήν ἐκκλησία, ἀλλά στόν κλέ-

φτη τοῦ ὁποίου εἶχε τιμωρήσει τό ἔγκλημα καί τήν ἀσέβεια (Δ 319).

31. [Στούς Σουλιῶτες], οἱ ἠθικοί νόμοι, πού λειτουργοῦσαν γιά τήν ἐσωτερική τους διάρθρωση καί ὀργάνωση, εἶχαν μόνο τή σημασία καί τήν ἀξία γιά τήν δική τους ἐπιβίωση καί διατήρηση τῆς συνοχῆς τους. Νήστευαν τήν Σαρακοστή, μέ ἀπειλή θανάτου γιά ὅποιον δέν νήστευε. Κρατοῦσαν τίς ἀργίες τῶν γιορτῶν τοῦ ἐλληνικοῦ χριστιανικοῦ ἡμερολογίου, ἔκαναν μερικές δωρεές στίς ἐκκλησίες, ἔκαναν συχνά τό σταυρό τους. Αὐτή ἦταν ὅλη κι ὅλη ἡ θρησκεία τῶν Σουλιωτῶν (B 205).

ΣΤ.- Σχέσεις μεταξύ χριστιανῶν καί μουσουλμάνων

32. [Ἀργυρόκαστρο]. Κατέφθασε στό σπίτι τοῦ μπέη καί ὁ δεσπότης, πού τόν κάλεσε ὁ μπέης γιά νά μοῦ ἀποδώσει μέ τόν δικό του τρόπο τίς τιμές τοῦ σπιτιοῦ, γιατί, ὅπως ἰσχυριζόταν ὁ μπέης, ὁ δεσπότης εἶχε συνήθειες καί τρόπους παρόμοιους μέ τούς δικούς μου, παρά μέ ἐκείνους τῶν Ἀλβανῶν, πού δέν ἔχουν δεῖ καί δέν ξέρουν τίποτα πιο πέρα ἀπό τά βουνά τῆς χώρας τους. Αὐτή ἡ λεπτή καί προσεγμένη χειρονομία τοῦ μπέη μέ συγκίνησε πάρα πολύ.

Ἕστερα ἀπό τή βραδυνή προσευχή, καθίσαμε στό τραπέζι καί μέ εὐχαρίστηση διαπίστωσα πώς ἐκεῖνος πού μέ φιλοξενοῦσε, ἂν καί ἦταν Τοῦρκος, δέν εἶχε τίποτα τό βάρβαρο. Ἔδωσε τήν τιμητική θέση στόν ἐπίσκοπο, γιά τόν ὁποῖο ἔδειχνε τόν πιο μεγάλο σεβασμό, ἀποκαλῶντάς τον κάθε τόσο ἀδελφό του καί φίλο του (B 18-19).

33. [Βελβενδός]. Κάθε Κυριακή οἱ Τοῦρκοι Κονιάρη-

δες τοῦ βιλαετίου τῆς Τσερτσάμπας στέλνουν στά Σέρβια τρεῖς ἰχτιάρηδες, δηλαδή γέροντες, πού ἀπό κοινοῦ μέ ἰσάριθμους Ἕλληνες ἄρχοντες, ἐκλεγμένους κάθε χρόνο ἀπό τό λαό, ἐξετάζουν τίς ὑποθέσεις καί ἀκοῦν τά αἰτήματα τῶν κατοίκων τοῦ βιλαετίου. Εἶναι σπάνιο νά μήν μπορέσουν νά καταλήξουν σέ μιά δικαστική ἀπόφαση κι ἀκόμη πιά σπάνιο νά ἐμπλακοῦν σέ θυελλώδεις συζητήσεις. Μετά τή συνεδρίαση, οἱ δικαστές καί τῶν δύο θρησκευτῶν πηγαίνουν ἄλλος στήν ἐκκλησία κι ἄλλος στό τζαμί. Ὁ Αἰώνιος Θεός ἔχει διαφυλάξει τήν Πιερία ἀπό τή μάστιγα τῶν θρησκευτικῶν ἐρίδων (Γ 129-130).

34. [Κοντά στά Γρεβενά]. Οἱ δύο γυμνοσοφιστές, ἀφοῦ πράγματι ἦταν σχεδόν γυμνοί, μοῦ ἀφηγήθηκαν ὅτι εἶχαν ἔρθει ἀπό τήν ἄλλη ἄκρη τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ἔχοντας γιά διαπιστευτήρια καί συστάσεις ὁ ἓνας τόν ἄλλον. Στίς χῶρες ὅπου κατοικοῦσαν Τοῦρκοι, ὁ Μωαμεθανός μποροῦσε νά ἐγγυηθεῖ γιά τό σύντροφό του, κι αὐτός ἀντίθετα σύστηνε τόν πρῶτο ὅταν ἔφταναν σέ χριστιανικά χωριά. Καί ζοῦσαν ἔτσι ταξιδεύοντας δίχως κανένα σκοπό, ἔτοιμοι νά ξαναγυρίσουν ἐκεῖ ἀπ' ὅπου εἶχαν ξεκινήσει, περιπλανώμενοι ἀπό τεκέ σέ τεκέ, ἀπό μοναστήρι σέ μοναστήρι, πότε πηγαίνοντας στήν Πόρτα τῶν βεζίρηδων καί πότε στίς μητροπόλεις τῶν Ἀρχιεπισκόπων, ἱκανοποιημένοι ἀπό τό παρόν καί χωρίς καμιάν ἀνησυχία γιά τό μέλλον (Γ 35-36).

35. [Κοιλάδα Φλώκα τῆς Ἡλείας]. Οἱ ἐξισλαμισμένοι κάτοικοι αὐτῆς τῆς περιοχῆς συγχέουν κάπως τή λατρεία πού οἱ ἴδιοι ἀσκοῦν μηχανικά, μέ τίς ἀναμνήσεις τους ἀπό τή λατρεία τῶν προγόνων τους. Ὅλοι λοιπόν, ἄγνωστο γιά

ποιό λόγο, προσκολλοῦν τουρκικά ὀνόματα στά ὀνόματα τῶν ἁγίων, ὅπως γιά παράδειγμα, *Ἄλῆ Γιάννης, Μουσταφᾶ Κωνσταντίνος, Σουλεϊμάν Παναγιώτης*, ἐνῶ οἱ γυναῖκες συνηθίζουν νά ὀνομάζονται *Φατιμέ Αἰκατερίνη, Αἰσέ Μαρία*, κλπ. (Ε 215).

26. [Νεστράμιο, πέρα ἀπό τήν Καστοριά]. Οἱ Τοῦρκοι πού συναντοῦσα ἔτριζαν τά δόντια μόλις ἔβλεπαν τό κάπελο μου, καί μέ ἀτένιζαν μέ φρίκη. «Ποιό εἶναι αὐτό τό σκυλί» ἢ «αὐτός ὁ ἄπιστος, πού συνοδεύετε»; ρωτοῦσαν τούς ἀγωγιάτες μου. «Δῶστε του μιά μέ τό σπαθί, νά τόν κάνετε δύο κομμάτια!». Προσποιήθηκα ὅτι δέν ἄκουγα τά πρόστυχα ἐκεῖνα λόγια τους. Ὅσο γιά τούς Χριστιανούς χωρικούς, αὐτοί ὕψωναν τά μάτια τους στόν οὐρανό, ἀφοῦ βεβαιώνονταν πρῶτα πώς δέν κινδύνευαν νά τούς ἀντιληφθοῦν οἱ ἄντρες τῆς συνοδείας μου. Σταυροκοπιόντουσαν γιά νά καταλάβω πώς ἦταν ὀρθόδοξοι⁹, κι ὅποτε εὔρισκαν εὐκαιρία νά μοῦ μιλήσουν κατά μέρος, ἦταν γιά νά μέ ρωτήσουν πότε ἐπιτέλους θά ἔρθει ἡ μέρα πού κάποιος Χριστιανός βασιλιάς θά τούς σπλαχνιστεῖ καί θά τούς γλιτώσει ἀπό τά βάσανά τους (Γ 83).

9. Πρβλ. Ε 148: «Ἀπό αἰδημοσύνη μερικές Ἀρκαδιώτισσες ἀποτραβιοῦνταν ἀπό τό δρόμο μας, ἐνῶ ἄλλες μᾶς χαιρετοῦσαν κάνοντας τό σταυρό τους γιά νά μᾶς δείξουν πώς εἶναι χριστιανές».

Κεφάλαιο Δεύτερο

ΕΠΙΣΚΟΠΟΙ ΚΑΙ ΙΕΡΕΙΣ

Α.- Διοικητικές και δικαστικές άρμοδιότητες επισκόπων

37. Τό Barat είναι μιά έντολή, ένα είδος φερμάνι, τό όποιο παραχωρείται από τήν Ύψηλή Πύλη στους έκλεγμένους από τή Σύνοδο επισκόπους, είναι ένα Δίπλωμα, πού τούς παρέχει προστασία και βοήθεια και υποχρεώνει τούς πιστούς, στό βαθμό πού είναι δυνατόν, νά πληρώνουν τίς όφειλές και τίς άλλες υποχρεώσεις στήν επισκοπή. Παρόμοιο φερμάνι χορηγείται και στους προξένους τών χριστιανικών κρατών στήν Τουρκία. Η διαφορά αυτού του φερμανιού από τό άλλο συνίσταται στή διαφορά τών χορηγιών, τών δικαιωμάτων πού παρέχει (B 258).

38. Ο αρχιεπίσκοπος Καστοριάς Νεόφυτος, ό όποιος μέ φιλοξενούσε, δέχτηκε τό απόγευμα τήν επίσκεψη όλων τών Έλλήνων προκρίτων τής πόλης, στους όποιους και μέ σύστησε. Όπως σέ όλες τίς μεγάλες πολιτείες τής Ρούμελης, ήταν όλοι τους πλούσιοι μεγαλέμποροι με έμπορικούς οίκους στή Βιέννη, τή Λειψία, τή Δρέσδη και τή Μό-

σχα. Ὅρισμένοι ἀπ' αὐτούς μιλοῦσαν γερμανικά, ἄλλοι σλάβικα μερικοί ἤξεραν ἰταλικά, κι ὅλοι σχεδόν κατεῖχαν ἄπταιστα τή λόγια ἑλληνική γλῶσσα, πάνω στην ὁποία βασίζεται πλέον σήμερα ἡ δημόσια ἐκπαίδευση στά σχολεῖα τῆς Ἑλλάδας. Πρόσεξα ὅτι, παρόλες τίς συνήθειες πού εἶχαν ἀποκτήσει στό ἐξωτερικό, αὐτοί οἱ ἔμποροι προσαρμόζονταν ἀπόλυτα στά τοπικά ἤθη καί παρουσιάζονταν μπροστά στό Μητροπολίτη τους κατά τό παλαιό ἐθιμοτυπικό τῆς λατρείας τους, δηλαδή ὑποκλινόμενοι καί προχωρῶντας μέ εὐλάβεια γονατιστοί μέχρι τά πόδια του, ἀπ' ὅπου δέν σηκώνονταν παρά μόνον ἀφοῦ τούς εἶχε εὐλογήσει, κι ἀφοῦ εἶχαν ἀσπαστεῖ τό χέρι του. Μετά ἀπ' αὐτή τήν τελετουργία, ἔρχονταν ἕνας ἕνας μέ τή σειρά τους καί κάθονταν δίπλα στόν ἱεράρχη, πού τούς φερόταν σάν νά ἦταν ἀδέλφια του. Ὅταν εἶχαν συγκεντρωθεῖ ὅλοι, μέ πληροφόρησαν ὅτι ἐπρόκειτο ν' ἀσχοληθοῦν μέ θέματα ἀφορῶντα τήν ἐπαρχία τους, ἕνα συνηθισμένο ἀντικείμενο συζητήσεων σέ παρόμοιες ἐκκλησιαστικές καί λαϊκές συναθροίσεις, στίς ὁποῖες ἐπιτρεπόταν νά παρευρίσκονται τόσο ἕνας ἐπίσκοπος ἀπό τή Μητρόπολη ὅσο καί οἱ διάκοι, οἱ ὁποῖοι ὅμως κάθονταν κάπως πιο ἀπόμερα ἀπό τούς προεστούς.

Ἀνακινήθηκαν πολλά ζητήματα σχετικά μέ τό ταμεῖο τῆς μητρόπολης, στό ὁποῖο συχνά, τόσο οἱ Χριστιανοί ὅσο κι οἱ ἴδιοι οἱ Τοῦρκοι καταθέτουν χρηματικά ποσά μέ τόν τρέχοντα τόκο τοῦ δέκα ἢ δώδεκα τοῖς ἑκατό. Ἡ ἐπένδυση αὐτῶν τῶν ποσῶν γίνεται μέ τή διαμεσολάβηση τῶν μεγαλεμπόρων καί μέ τήν εὐθύνη τῶν ἀρχιεπισκόπων καί τῶν διαδόχων τους, πού εἶναι συνυπόλογοι γιά τά κεφάλαια καί γιά τούς τόκους. Κατόπιν κλήθηκαν γιά συμβιβασμό πολλές ὑποθέσεις, ἐνῶ μοῦ ἐξήγησαν ὅτι σ' αὐτά

τά ἀπομακρυσμένα ἀπό τή διαφθορά μέρη οἱ Χριστιανοί διατηροῦσαν ἀκόμη τή συνήθεια νά φέρουν ἐνώπιον τῶν πνευματικῶν τους δικαστῶν καί τῶν κοσμικῶν ὁμολόγων τους τίς προσωπικές τους διαφορές, συμμορφούμενοι πρὸς τό Λόγο τοῦ Ἀποστόλου, ὁ ὁποῖος ὄριζε ν' ἀποφεύγουν νά παραπέμπουν τίς δικαστικές ὑποθέσεις τους στά δικαστήρια τῶν *δικαστῶν τῶν Ἀπίστων*. Οἱ λαμβανόμενες ἀποφάσεις σχετικά μέ τίς ὑποθέσεις αὐτῆς τῆς συνεδρίασης, ἀντικείμενο τῶν ὁποίων ἦταν τά χρέη ἢ ὁ διακανονισμός ὀρισμένων ἐνδοοικογενειακῶν φιλονικιῶν, μοῦ φάνηκαν μετριοπαθεῖς καί συνετές. Παρατήρησα ὅτι οἱ διάδικοι ἄκουαν τήν ἀπόφαση τοῦ δικαστηρίου ἀδιαμαρτύρητα κι ἔτσι κατέληξα στό συμπέρασμα ὅτι, παρ' ὅλη τήν ἀπλότητά τους, παρόμοιες δικαστικές σύνοδοι, βασιζόμενες πάνω στήν εὐαγγελική εὐσπλαχνία, ἦταν χωρίς ἀμβολία ἀντάξιες ἐκείνων πού γνωρίζουμε ἐμεῖς. «Βλέπετε ἐδῶ ἓνα θεσμό, μοῦ εἶπε ὁ ἀρχιεπίσκοπος, πού ἀνάγεται στόν αἰῶνα τοῦ Κωνσταντίνου: ὁ μονάρχης αὐτός καθῶς κι ὅσοι τόν διαδέχθηκαν, θεωροῦσαν ὅτι τό ὑψηλότερο προνόμιο τοῦ στέμματος ἦταν ἡ ἀπόδοση τῆς δικαιοσύνης στούς ὑπηκόους του. Ὅσο γιά μᾶς, πού μᾶς ἀποκαλοῦσαν *λειτουργούς τους*, δέν μᾶς ἀπέμεινε πιά ἀπό τή δικαστική ἐξουσία παρά μόνον τό δικαίωμα τοῦ συμβιβασμοῦ. Ὡστόσο, παρόλες τίς ἀδυναμίες τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς, σπάνια συμβαίνει νά χρειαστεῖ νά προσφύγει κανεῖς στόν καδῆ γιά νά κρίνει τίς δικές μας δικαστικές ἀποφάσεις.»

Ὅταν ὀλοκληρώθηκε ἡ σύνοδος, ὁ ἀρχιεπίσκοπος ἀποσύρθηκε, ἀφήνοντάς με παρέα μέ μερικούς τόμους ἀπό τίς «Βυζαντινές», ἓνα ἔργο πού τό βρίσκει κανεῖς στίς μητροπόλεις καί τίς σπουδαιότερες μονές τῆς Ἑλλάδας. Δέν τόν ξαναεῖδα παρά μόνον μετά τή δύση τοῦ ἡλίου. Ἦταν

ή σαρακοστή τῶν Ἀποστόλων, λίγο πρὶν ἀπὸ τῆ γιορτῆ τῶν Ἁγίων Πέτρου καὶ Παύλου, καὶ παρ' ὄλο πού ἡ νηστεία ἦταν ὑποχρεωτική, εἶχαν παραγγεῖλει νά μᾶς σερβίρουν κοτόπουλο, καὶ νά στρώσουν τό τραπέζι ὅπως συνηθίζεται στήν Εὐρώπη. Ὅλη αὐτή ἡ ἱεροτελεστεία, σε μιά χώρα ὅπου στίς συνήθειες τοῦ φαγητοῦ ἐφαρμόζονται τά τουρκικά πρότυπα, ἔπαψε νά μέ ξαφνιάζει μόλις πληροφορήθηκα ὅτι ἡ Παναγιότης του εἶχε ζήσει στήν Κωνσταντινούπολη καὶ τῆ Σμύρνη κοντά στοὺς Φράγκους. Μετά ἀπὸ δική μου παράκληση ἐπέτρεψαν νά παρακαθήσει στό γεῦμα μας κι ἓνας ἐπίσκοπος τῆς περιοχῆς πού ἔτυχε νά εἶναι περαστικός ἀπὸ τῆ μητρόπολη. Ἀλλά, παρά τὴν ἔντονη ἐπιμονή μου, δέν κατάφερα ν' ἀπαλλάξω τοὺς διάκους καὶ μερικοὺς μοναχοὺς τοῦ Ἁγίου Ὄρους ἀπὸ τὴν ὑποχρέωση νά μᾶς ὑπηρετοῦν καὶ νά στέκονται ἀπὸ πίσω μας ὄρθιοι. Μοῦ ἐξήγησαν ὅτι αὐτή ἡ συνήθεια ἐπικρατοῦσε σ' ὅλες τίς ἀρχιεπισκοπές, πρὶν οἱ διάκοι προαχθοῦν στά ἀνώτερα ἐπισκοπικά ἀξιώματα. Τό ἔθιμο αὐτό, ὅπως εὐλόγα θά περίμενε κανεῖς, δέν ὀφείλεται σέ κάποια ἐκκλησιαστική πειθαρχία, ἀλλά μᾶλλον στά ἀνατολικά ἤθη, ὅπου ἡ προσφορά ὑπηρεσιῶν σ' ὅλες τίς κοινωνικές βαθμίδες ἀποτελεῖ τῆ συνηθισμένη ὁδὸ γιὰ ἀπόκτηση πλούτου καὶ τιμῶν, ἂν ποτέ ὑποθεθεῖ ὅτι ὑπάρχουν τιμές κάτω ἀπὸ ἓνα καθεστῶς τυραννίας (Γ 58-60).

39. [Στὴ Σιάτιστα σήμερα ἡ ἐξουσία τοῦ μητροπολίτη] ἔχει περιοριστεῖ στό θρησκευτικό τομέα ἀποκλειστικά, οἱ δέ κάτοικοι κατανέμονται σέ δεκαπέντε ἐνορίες μέ ἰσάριθμους ἱερεῖς πού ἀγοράζουν τό ἀξίωμα τους ἰσοβίως. Σ' ὅ,τι ἀφορᾷ τά ἐπίγεια, οἱ διοικητικές ὑποθέσεις, ὅπως ἡ πληρωμὴ τοῦ χαρατσιοῦ καὶ τῶν ὀφειλῶν, διεκ-

περαιώνονται στό Σαριγούλ, ἐνῶ χάρη σέ κάποιο συνδυασμό, συνηθισμένο ἄλλωστε κι ἄλλοῦ, οἱ ἐπίδικες περιπτώσεις παραπέμπονται στή δικαιοδοσία τοῦ δικαστηρίου τῆς Ἐλασσώνας, μιᾶς πόλης πού ἀπέχει δεκαοκτώ λεύγες ἀπό ἐκεῖ. Αὐτή ἤ τόσο εὐτυχής γιά τούς Χριστιανούς ἀπομάκρυνση, οἱ ὅποιοι ἄλλο δέν ἐπιθυμοῦν παρά νά ἔχουν ὅσο γίνεται λιγότερη ἐπαφή μέ τούς Τούρκους, εἶχε σάν συνέπεια οἱ περισσότερες ὑποθέσεις τους νά διαβιβάζονται στό πατρικό δικαστήριό τοῦ Ἀρχιεπισκόπου τους. Κι αὐτός ὁ ἱεράρχης, χάρη στίς σπάνιες συμβιβαστικές ἀρετές του, ἔκανε τήν ὁμόνοια νά βασιλεύει ἀνάμεσα στούς Χριστιανούς. Ἡ ἀλήθεια εἶναι πώς μιά μεγάλη μερίδα τοῦ ποιμνίου του ἦταν ἔμποροι, ταξιδευμένοι στή Βιέννη, τή Λειψία καί τή Γερμανία, ὅπου φαίνεται ὅτι ἐπηρεάστηκαν ἀπό τή γερμανική εὐθύτητα, ἀποβάλλοντας τήν κατεργαριά, τήν τόσο χαρακτηριστική τοῦ ἑλληνικοῦ δαιμονίου. Ἔτσι λοιπόν ἡ Σιάτιστα ἦταν ἕνας παράδεισος ἡρεμίας, τό σχολεῖο της μιά γνήσια πηγή ἠθικῆς κι ὁ ἐξαίρετος λαός της ἕνα ἀξιομίμητο πρότυπο ἐνότητας γιά ὅλους τούς Χριστιανούς τῆς Ἀνατολῆς (Γ 124).

40. Στά Φάρσαλα οἱ Ἕλληνες ἀρχιερεῖς τῆς πεδιάδας συγκαλοῦσαν κάθε χρόνο τίς συνελεύσεις τους γιά νά συζητήσουν τό θέμα τῆς κατανομῆς τῶν φόρων καί νά κάνουν τόν οἰκονομικό ἀπολογισμό τους. Αὐτή ἦταν, ἐδῶ καί σαράντα χρόνια, ἡ διάρθρωση αὐτοῦ τοῦ τμήματος τῆς Ρούμελης καί τῆς πρωτεύουσας του, τή φυσιογνωμία τῆς ὁποίας δύσκολα ἀναγνωρίζει κανεῖς σήμερα (Γ 247).

41. [Στόν Πύργο τῆς Ἡλείας], ἐκτός ἀπό μερικά ἐπιβλητικά ἐργοστάσια, ἐπισημαίνουμε καί δύο ἐκκλησίες

μέ διακόσμηση όλοένα καί πιό καλαίσθητη, κάτι πού δέν θά περίμενε κανείς σέ μιά στερούμενη καλλιτεχνῶν χώρα, καθώς κι ένα άνετο μέγαρο γιά τόν επίσκοπο, ό όποϊος διαθέτει ετήσιο εισόδημα εΐκοσι χιλιάδων πιάστρων. Αύτά όλα δέν θά μπορούσαν παρά νά εΐναι έργο του χριστιανικοῦ πληθυσμοῦ, ό όποϊος κρίνει ότι ένα από τά σημαντικότερα πλεονεκτήματά του εΐναι ή εϋτυχία του νά μήν έχει στόν τόπο του μονίμως εγκατεστημένους Τούρκους. Όπως καί στή Σικυώνα, συνάντησα κι έδῶ μικρά σχολεία πού λειτουργούσαν μέσα σέ εκκλησίες καί διευθύνονταν από τόν παπά, κι έτσι τά παιδιά, από τήν τρυφερή κιόλας ηλικία τους, βρίσκονται κάτω από τό βλέμμα του Κυρίου. Μ' αυτό τόν τρόπο, μαζί μέ τά πρώτα γράμματα, μαθαίνουν καί νά εϋλογοῦν τό Θεό πού χάρισε στους ανθρώπους έναρθη φωνή γιά νά τόν ύμνοῦν. Κι ό θεϊκός εκείνος δάσκαλος πού καλοῦσε κοντά του τά παιδιά, *sinite parvulos venire ad me*, εξακολουθεΐ νά συναθροΐζει γύρω από τους βωμούς του γιά ν' άντλήσουν από εκεί μιά στοιχειώδη καί ήθοπλαστική παιδεία. Στίς ασκήσεις τους παρευρισκόταν καί ό επίσκοπος, κι όταν εμφανίστηκα κι εγώ, μιά χορωδία εφήβων έψαλλε τήν επωδό μέ τήν όποία τελειώνει ό ψαλμός, ό γνωστός ήδη από τους πρώτους χριστιανικούς αΐνες ως *Παλινωδία*. «Παντοδύναμε Θεέ», έλεγαν, «στέμμα σου εΐναι ό οϋρανός, όπου ό ήλιος λάμπει ανάμεσα σέ μυριάδες άστέρια, σάν ένα ζαφείρι στό διάδημα τῶν βασιλέων τῆς Ανατολῆς. Χιλιάδες άκάματοι άγγελιοι, καθισμένοι πάνω σ' ένα χρυσό θρόνο, ύπακούουν καί στήν παραμικρότερη ένδειξη τῶν βουλῶν σου. Άγγίζεις τή γῆ μέ τά πόδια σου κι ή δεξιά σου απλώνεται πέρα από τά όρια του ωκεανου. Ός καί τά ψηλότερα βουνά τρέμουν μπροστά στή θωριά σου, ένῶ οί θάλασ-

σες ριγοῦν στά τρίςβαθά τους. Ἀθάνατε, τρισάγιε, παντοδύναμε Θεέ, ἐσύ πού ἔπλασες τό στερέωμα καί πού τά πάντα εἶναι δημιούργημά σου, φώτισε καί προστάτευσε τά τέκνα σου».

Ἐπέστρεψα μαζί μέ τόν ἐπίσκοπο στή Μητρόπολη κι ἐκεῖνος ἔλαβε μέρος στή συνεδρίαση τῶν ἱεραρχῶν τῆς ἐπαρχίας, κατά τήν ὁποία θά ἐκδικάζονταν διάφορες ὑποθέσεις καί θά κατανέμονταν οἱ ὀφειλόμενοι στό σουλτᾶνο φόροι (E 203).

42. [Τό χωριό Λέλοβο, κοντά στήν Πρέβεζα,] διατηρεῖ τόν τίτλο τῆς πρωτεύουσας, μέσα στό καθεστῶς κάποιας αὐτονομίας πού ὑπάρχει στήν Ἡπειρο. Μέ τόν τίτλο πρωτεύουσα ἐννοοῦμε σ' αὐτή τήν περίπτωση μιά κωμόπολη, ὅπου οἱ Ἕλληνες ἔχουν τά δημόσια οἰκοδομήματα καί τή δημόσια διοίκηση. Οἱ χριστιανοί πού ἔμειναν σ' αὐτή τή κωμόπολη, χωρίς τήν ἀνάμειξη τῶν Τούρκων, ἔχουν τίς ἐκκλησίες τους μέ τό σταυρό πάνω καί ἔχουν ἀκόμα καί μερικά προνόμια πού δίνουν ἕνα χρῶμα ἐλευθερίας στήν ἀβέβαιη μοῖρα τους. Θά ἦταν εὐτυχισμένοι, ἂν ἡ μοῖρα τους ἐξαρτιόταν ἀπό τόν κοτσάμπαση, πού ὁ Βεζύρης Ἀλῆς ἤ πιό σωστά ἡ Θεία Πρόνοια τούς χάρισε, στήν ἐπιείκειά της, γιατί μέ τέτοια ἐκλογή τό κακό εἶναι ἀνίκανο. Καί αὐτός ἦταν ὁ πρωτόπαπᾶς τους ἢ ὁ πρεσβύτερος.

Αὐτός ὁ καλός γέροντας, πού ποτέ δέν παραλείπαμε μέ τόν ἀδελφό μου νά περνᾶμε ἀπό τό σπίτι του ὅταν ταξιδεύαμε γιά τήν Πρέβεζα, μᾶς πρόσφερε τήν γοητευτική εἰκόνα μιᾶς πατριαρχικῆς οἰκογένειας. Περιτρυγισμένος ἀπό μιά πολυμελή οἰκογένεια, ἔβλεπε τόν ἑαυτό του νά ξαναγεννιέται στή ζωή καί τήν ἱερωσύνη μέ δύο ἀπό τούς

γιούς του, αφιερωμένους στό ύπουργημα τῆς θείας λατρείας. Ὁ οὐρανός τούς εἶχε γεμίσει μέ τά δῶρα του, προσφέροντάς τους συζύγους ὠραῖες, ἀλλά καί τό ἴδιο συνετές καί ἐνάρετες. Ἐτσι ὁ εὐσεβής αὐτός γέροντας, πρῶτος τῆ τάξει στίς ἱερές θυσίες, ἦταν ἀγαπητός μέσα σέ μια οἰκογένεια, πού μέ τό σεβασμό της τοῦ πρόσφερε τήν πιο ἀπόλυτη εὐτυχία πού μπορεῖ νά ἀπολαύσει πάνω στή γῆ ἕνας μυαλωμένος καί συνετός ἄνθρωπος (B 225, 226).

B.- Ἄξιοι κληρικοί

43. [Στήν Κάτω Παραμυθιά], στή συνοικία τῶν χριστιανῶν, ὑπάρχει μιά ἐκκλησία πού ἔχει τόν τίτλο τῆς μητρόπολης καί πού αὐτόν τόν καιρό ἐξυπηρετοῦνταν ἀπό ἕνα φτωχό καί ἐνάρετο ἱερέα. Τό εἰσόδημά του ἦταν προῖόν ἀπό προσφορές ἀγάπης καί εὐσέβειας τῶν πιστῶν καί ἔφτανε τίς τρεῖς χιλιάδες πεντακόσια γαλλικά φράγκα. Ἀπό τό ποσό αὐτό πλήρωνε ἕνα φόρο στόν Ἀρχιεπίσκοπο τῶν Ἰωαννίνων, πού στή δικαιοδοσία του ὑπαγόταν. Αὐτά ἦταν ὀλόκληρη ἡ περιουσία τοῦ εὐσεβοῦς αὐτοῦ ἀνθρώπου. Ἀλλά καί αὐτή ἡ ταπεινή ζωή του δέν στάθηκε ἱκανή νά τόν προφυλάξει ἀπό τό φθόνο. Πολλοί νόμιζαν ὅτι ὁ φτωχός αὐτός ἄνθρωπος εἶχε πλούτη καί εἶχαν κινήσει ἐναντίον τοῦ διωγμό. Αὐτήν ἀκριβῶς τήν περίοδο συνάντησα κι ἐγώ αὐτόν τόν ποιμένα τοῦ ποιμνίου τοῦ Χριστοῦ. Ὁ ἱερέας αὐτός ἦταν ὁ νέος ἀπεσταλμένος τοῦ Θεοῦ, πού διέτρεχε μέ τά πόδια του τήν ὕπαιθρο τῆς Θεσπρωτίας καί ζητιάνευε τή βοήθεια τῶν πιστῶν γιά νά τήν μοιραστεῖ μέ τούς δυστυχισμένους πιστούς τῆς ἐνορίας του, πού μέ τά λόγια του καί τό παράδειγμά του τούς κρα-

τοῦσε στό δρόμο τῆς χριστιανικῆς πίστεως. Αὐτή ἢ προσήλωσή του στό χρέος του καί τήν ἀποστολή του, πού κανονικά ἔπρεπε νά εἶχε ἀφοπλίσει τούς διώκτες του, ἦταν σκάνδαλο στά μάτια τους. Μιά ἀπρόσμενη, ὅμως, βοήθεια ἔσωσε τόν ἀγαθό αὐτόν ποιμένα ἀπό τήν ὀργή τῶν λύκων, γιά νά τόν ἀποδώσει στούς πιστούς του, πού τόσο τούς στήριζε μέ τίς ἀποστολικές ἀρετές του (B 127).

44. [Ὁ οἰκοδεσπότης μου ἀρχιεπίσκοπος Γρεβενῶν Βαρθολομαῖος] εἶχε κερδίσει τήν ἐκτίμηση ὅλων μέ τήν ὑποδειγματική συμπεριφορά του, κι εἶχε τόσες πολλές ἀρετές, πού μόλις τόν γνώριζες τόν συμπαθοῦσες ἀμέσως. Μαρτύρησε σ' ὅλη του τή ζωή γιά τήν ἀγάπη τοῦ ποιμνίου του, παραμένοντας μέ ἀνταπάρνηση μέσα στό ἀνθυγιεινό κλίμα τῶν Γρεβενῶν. Μέ βεβαίωσε ὅτι μέσα στήν πόλη δέν ὑπῆρχε οὔτε ἓνα ἄτομο πού νά εἶχε φτάσει στήν ἡλικία τῶν πενήντα ἐτῶν, γιατί οἱ πυρετοί ἦταν ἰδιαίτερα φονικοί σ' αὐτή τήν περιοχή. «Σέ λίγο καιρό, μοῦ εἶπε, θ' ἀκολουθήσω κι ἐγώ τούς ἀδελφούς μου. Δέν εἶμαι οὔτε κἄν σαράντα χρονῶν (ἡ γενειάδα του ἦταν κιόλας λευκή). Λίγο καιρό ἀκόμη! Μοῦ εἶναι ἀδύνατον νά τούς ἐγκαταλείψω, ἄν καί μοῦ προσφέρονται μεγάλες εὐκαιρίες ἄλλοῦ. Εἶναι ποτέ δυνατόν ν' ἀποχωριστεῖ κανείς τή συμβία του;» πρόσθεσε δείχνοντας τή μητρόπολη. Ἡ μεγάλη του εὐσπλαχνία τόν ἔκανε νά δικαιολογεῖ τίς ἀμαρτίες τῶν Τούρκων σ' ὅ,τι ἀφορᾷ τή συνήθειά τους νά ἐπιδίδονται στήν οἰνοποσία. Μέ διαβεβαίωσε ὅτι ἀναγκάζονταν ὅλοι νά καταναλώνουν οἰνοπνευματώδη ποτά γιά νά μήν πεθάνουν ἀπό ἀδυναμία. Μοῦ περιέγραψε κατόπιν τίς φρικιαστικές εἰκόνες θανάτων ἀπό ἐπιδημίες πού τοῦ εἶχε τύχει νά δεῖ, καθώς καί τό κλίμα τῆς περιοχῆς, τό ὁποῖο

δέν ἄργησε ν' ἀσκήσει καί πάνω μου τήν ἐπίδρασή του (Γ 39-40).

49. [Ἡ ἀρρώστια πού ἐκδηλώθηκε στήν Ἄρτα] θέριζε ἤδη δεκαπέντε μέ εἴκοσι ἄτομα κάθε μέρα καί οἱ ἀρμόδιοι ἀποφάσισαν νά τό ποῦν στόν λαό.

Μέσα σ' αὐτήν τή γενική εἰκόνα, ἐμφανίστηκε ἕνας ἀπό τούς ἐπισκόπους τῆς Μητρόπολης, ντυμένος μέ τά λατρευτικά ἄμφια καί μέ τό κεφάλι σκεπασμένο μέ μιά μαύρη καλύπτρα. Κάτω ἀπό τό φῶς τῶν νεκρικῶν πυρσῶν πού κρατοῦσαν οἱ διάκοι του, σκόρπιζε ἀγιασμό στήν πόλη, ἀναγγέλλοντας τήν ἄφιξη τοῦ ἐξολοθρευτῆ ἀγγέλου. Στήν πομπή του αὐτή δέν τόν ἀκολουθοῦσε καθόλου κόσμος καί ἡ φωνή του ἦταν ἡ μόνη πού ἀκουγόταν νά ψάλλει τόν νεκρώσιμο ὕμνο τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ: Στό συμπόσιο τῆς ζωῆς δέν παίρνουμε μέρος παρά μιά μόνη μέρα. Κάθε ἐλπίδα εἶχε χαθεῖ. Ἐνα μέρος τοῦ πληθυσμοῦ εἶχε ἀποσυρθεῖ στό βουνό τῆς Παναγίας, ὅπου ἔχτισαν καλύβες (B 247).

46. [Στό Βραχῶρι, ἕνας νεαρός μοῦ εἶπε]: Ὁ πατέρας μου, ἦταν ἄλλοτε ὁ πιο πλούσιος τῆς Λοκρίδας. Ἄς μή σᾶς ἐκπλήσσει αὐτός ὁ τίτλος, κύριε, γιατί σ' αὐτόν ὀφείλω τή μόρφωση πού πῆρα καί πού μοῦ ἔμαθε νά γνωρίζω τή χώρα πού κατοικοῦμε. Ἐπειδή ἦταν ἱερέας, ἔπρεπε νά πηγαίνει ἀπό πολύ πρῶι στήν ἐκκλησία. Κάποια μέρα βρῆκε στό δρόμο του ἕνα ἐγκαταλειμένο παιδί. Ἡ νυχτερινή ψύχρα εἶχε παγώσει τά μέλη του. Αἰσθάνθηκε, ὅμως, τήν καρδιά αὐτοῦ τοῦ ἀθώου πλάσματος νά κτυπᾷ, τό τύλιξε στό ράσο του καί τό ἔφερε στή μητέρα μου. «Ὁ Θεός, εἶπε, παρουσιάζοντάς της τό παιδί, μάς ἀναθέτει τή φρο-

ντίδα ἑνός θύματος, πού παραδόθηκε, πιθανόν χωρίς νά ἔχει βαπτισθεῖ, στά ἄγρια θηρία. Ἄς βιαστοῦμε, ἀγαπημένη μου, νά συμφιλιώσουμε αὐτό τό φτωχό πλάσμα μέ τό Θεό. Ἄς εἶσαι μάρτυρας τῆς ἀναζωογόνησής του, γίνε πνευματική μητέρα του». Αὐτή ἡ πρόταση ἔγινε δεκτή μέ τρυφερότητα ἀπό τή μητέρα μου. Βάφτισαν μυστικά τό παιδί, μέ τό φόβο ὅτι μπορεῖ ν' ἀνῆκε σέ κανένα μαμαθανό καί νά μάς κατηγοροῦσαν γιά ἐγκληματική πράξη, τή στιγμή πού εἶχαμε κάνει μιά πράξη εὐσέβειας. Τοῦ ἔδωσαν τό ὄνομα Θεόδωρος καί μ'αὐτό ἐντάχθηκε στήν οἰκογένεια. Ἡ μητέρα μου, πού θήλαζε μιά ἀπό τίς ἀδερφές μου, θέλησε νά θηλάσει καί τό Θεόδωρο, πού στό ἐξῆς τόν εἶχαμε σάν ἀδελφό. Ζοῦσε μαζί μας ὡς τά εἴκοσι τέσσερα (Δ 291).

47. Συναντᾶ κανεῖς συχνά στίς πόλεις καί στά δρομᾶκια ζητιάνους πού ἔχουν στά χέρια μπουγιουρντί τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ, μέ τά ὁποῖα τούς ἐξουσιοδοτεῖ νά ζητιανέψουν γιά νά ἐξαγοράσουν τούς συγγενεῖς τους, πού κρατᾶ στή φυλακή μέχρι νά τοῦ πληρώσουν τά σχετικά λύτρα. Συνημμένες σ' αὐτά τά μπουγιουρντί εἶναι καί οἱ ἐγκύκλιοι τῶν ἀρχιεπισκόπων ἢ ἐπισκόπων, πού συστήνουν αὐτοῦ τοῦ εἴδους τούς ἐπαῖτες στούς πιστούς, τούς ὁποίους καί προτρέπουν στή φιλανθρωπία (Δ 301).

Γ.- Ἀνάξιοι κληρικοί

48. [Στόν Ἀλῆ πασᾶ] ἔφεραν ἕναν παπά, πού τόν εἶχαν καταγγεῖλει οἱ κάτοικοι τοῦ χωριοῦ Γκρεβινιό ὅτι αὐτός ἦταν ὁ αἴτιος γιά τήν πυρκαγιά σ' ἕναν πύργο, πού τοῦ εἶχε

ἀνατεθεῖ ἢ φύλαξη σάν δερβένι. Οἱ χωρικοί φώναζαν ὅτι ὁ παπᾶς ἦταν ἕνας μεθύστακας, ἕνα χαμένο κορμί. Ὁ Βεζύρης, ἀντί γιά ὅποια ἄλλη ἀπάντηση, εἶπε ὅτι ἤθελε τόν πύργο του στήν κατάσταση πού ἦταν ὅταν τόν εἶχε ὀνομάσει Μπουλούκμπαση, δηλαδή καπετάνιο. Στήν ἀπόφαση αὐτή ὁ παπᾶς ἀπάντησε, χωρίς κᾶν νά ταραχθεῖ. «Δέν θά τόν ἔχεις. Γι' αὐτό, συνέχισε, θά πρέπει νά μέ κρεμάσεις. Ἀλλά οὔτε κι αὐτό θά κάμεις». «Καλά, εἶπε ὁ Βεζύρης, αὐτό εἶναι δικό μου ζήτημα». — «Κατ' ἀρχήν ἀφέντη, δέν ἔχω στόν κόσμο ἄλλη περιουσία παρά μόνο τή γυναίκα μου, πού εἶναι γριά, καί δεκατέσσερις κατσίκες, πού τίς βόσκει στά βουνά. Ἄν τά πουλήσω ὅλα αὐτά, δέν φτάνουν οὔτε τήν πόρτα τοῦ πύργου νά φτιάξω. Αὐτό τό γνωρίζουν πολύ καλά οἱ ἐχθροί μου. Ἀλλά ἐκεῖνο πού φαίνεται νά μήν ξέρει ἢ Ὑψηλότητά σου εἶναι ὅτι αὐτοί οἱ ἄνθρωποι, πού ἔχουν τόσο ζῆλο γιά τήν ὑπηρεσία σου, σοῦ ὀφείλουν περισσότερο ἀπό δώδεκα χρόνια τούς φόρους τοῦ κρασιοῦ. Αὐτοί πού μέ κατηγοροῦν ὅτι μεθάω κάνουν ὅτι πληρώνουν τό κρασί στους φτωχοῦς καί τό πίνουν.» -«Νά, ἔτσι μέ ὑπηρετοῦν, ἀπάντησε ἀναστενάζοντας ὁ Βεζύρης. Καί ὕστερα ἀπ' ὅλα αὐτά ἀπορεῖ κανεῖς πού εἶμαι φτωχός. Καί πόσα μᾶς κάνουν ὅλα αὐτά τό χρόνο;» -«Περισσότερα ἀπό δέκα χιλιάδες ὀκάδες κρασί, ἀφέντη, χωρίς νά λογαριάσουμε καί τό ρακί πού ἔβγαλαν». -«Μάλιστα κρασί καί ρακί! Ἄχ, δέν ἔχω κανέναν μά κανέναν στόν κόσμο πού νά φροντίζει γιά τά συμφέροντά μου. Νά πώς μέ καταστρέφουν. Κι ὅλα αὐτά πόσο μᾶς κάνουν;» -«Περισσότερο ἀπό τέσσερις χιλιάδες πιάστρα τό χρόνο, ἀφέντη, μέ τόν μικρότερο ὑπολογισμό». -«Βλέπεις; Πενήντα χιλιάδες πιάστρα καί ἄλλους τόσους τόκους! Χωρίς ἀμφιβολία μοῦ ἔχουν κλέψει κι ἄλλα πράγματα. Γιέ μου, σέ κάνω

κοτσάμπαση στή θέση αὐτῶν πού σέ κατήγγειλαν καί πού θά μείνουν φυλακή μέχρις ὅτου πληρώσουν αὐτό πού μοῦ χρωστᾶνε. Τό χωριό θά ξαναχτίσει τόν καμμένο πύργο μέ ἔξοδά του. Ὅσο γιά σένα θά μέ ὑπηρετεῖς πιστά». «Μά, ἀφέντη, ποῦ θά μείνω; Ἐγώ εἶμαι γυμνός, ποιός θά μέ ντύσει;». «Σοῦ δίνω κατ' ἀρχήν τό σπίτι αὐτοῦ ἐδῶ τοῦ κατεργάρη», εἶπε, δείχνοντας ἕναν ἀπό τούς κοτσαμπάσηδες πού ἀπέλυσε. Κατόπιν γύρισε στό γραμματικό του: «Ἐσύ γράψε μιά ἐντολή γιά τούς ἐμπόρους στά Γιάννινα, πού νά τούς λές, γιά τήν ἀγάπη μου καί τήν ἐπιθυμία μου, νά ντύσουν αὐτόν τόν παπά ἀπό τά νύχτια μέχρι τήν κορυφή καί ὅπως πρέπει» (B 66, 67).

49. [Στά Καλάβρυτα] μᾶς φιλοξένησε ἕνας Ἑλληνας ἱεράρχης, γνωστός τοῦ κ. Cartwright, ὁ ὁποῖος, μὴν ἔχοντας ἄλλο τρόπο νά ἐκφράσει τή χαρά του γιά τήν παρουσία μας, ἔκρινε καλό μετά ἀπό κάθε γεῦμα νά σπάει τά πιατικά του καί νά πίνει στήν ὑγεία μας μέσα ἀπό μιά τεράστια κούπα. Αὐτή ἡ ἱεροτελεστία ἐπαναλήφθηκε τόσες πολλές φορές, ὥσπου ὁ θορυβώδης ἐκεῖνος οἰκοδεσπότης, πού ξελαρυγγίζοταν στριγκλίζοντας καί τραγουδῶντας, περιέπεσε σέ τέτοια κατάσταση μέθης, ὥστε ὡς ἐπιστέγασμα ἐκείνου τοῦ πανηγυριοῦ δέν θά δίσταζε ἀκόμη καί νά βάλει φωτιά στό σπίτι του (E 264-265).

50. Ὁ παπᾶς μᾶς πληροφόρησε ὅτι καταγόταν ἀπό τό Καστρί (Ἐρμιόνη) καί ὅτι καθὼς εἶχε μιά κόρη νά παντρέψει, γύρισε ἀπό χωριό σέ χωριό γιά νά συγκεντρώσει τήν προίκα της καί διακόνευε, ἐνῶ σέ ἀντάλλαγμα εὐλογοῦσε τ' αὐγά καί τό τυρί, *γιατί, ἀπ' ὅ,τι μᾶς ἔλεγε, σ' αὐτό τόν ἐγωϊστικό αἰῶνα δέν μπορεῖς πιά νά παντρέψεις κορίτσι*

χωρίς λεφτά. Παραθέτουμε αυτή τή λαϊκή προσευχή: *Εύχή εἰς τό εὐλογῆσαι τυρόν καί ὠά. Δέσποτα κύριε ὁ θεός ἡμῶν, ὁ κτίστης καί δημιουργός τῶν ἀπάντων, εὐλόγησον τό γάλα τό πεπηγός, σύν αὐτῷ δέ καί τά ὠά, καί ἡμᾶς συντήρησον ἐν τῇ χρηστότητί σου, ὅπως, μεταλαμβάνοντες αὐτῶν τῶν σῶν ἀφθονοπαρόχων δωρεῶν ἐμπλησθῶμεν καί τῆς ἀνεκλαλήτου σου ἀγαθότητος, ὅτι σόν τό κράτος καί σοῦ ἐστίν ἡ βασιλεία καί ἡ δύναμις καί ἡ δόξα (E 146, 155).*

51. [Στή Μάνη, οἱ παπάδες], ἀφοῦ πρῶτα κατακλέψουν ὅσους ναυαγούς ξεβράσει τό κῦμα στίς ἀκτές τους, εὐθύς μόλις ἐκεῖνοι πεθάνουν προσεύχονται γι' αὐτούς, ἤ ἂν πάλι τύχει καί γλιτώσουν ἀπό τούς κινδύνους τῆς θάλασσας, τότε τούς πουλοῦν στά σκλαβοπάζαρα. Οἱ παπάδες ἰσχυρίζονται ὅτι στό ἄντρο ὅπου τελοῦνταν τά ξόρκια (ἐναγίσματα) κατοικοῦν οἱ Βρικόλακες, τούς ὁποίους ὁ Ταξιάρχης Μιχαήλ, ὡς νέος ψυχοπομπός θά κατακρημνίσει στά τάρταρα, πρὸς χάριν ὁποιοῦ ἐπικαλεστεῖ τίς προσευχές τῶν ἴδιων τῶν παπάδων, μέ τήν ἐπιθυμία νά λυτρωθεῖ ἀπό τήν καταδίωξη αὐτῶν τῶν πνευμάτων. Κανείς ὡστόσο ἀπό τούς παπάδες δέν διατείνεται ὅτι ἔχει τό χάρισμα νά ξορκίζει καί κανείς δέν θά ἔμπαινε ποτέ στόν πειρασμό, ὅπως ἔκανε ὁ Σαούλ, νά συμβουλευτεῖ τά πνεύματα, ἐξαιτίας τοῦ δέους πού τό ὄνομά τους καί μόνον προκαλεῖ σ' αὐτούς τούς ἴδιους τούς συκοφάντες, τούς καταχραστές τῆς λαϊκῆς εὐπιστίας [...].

Ἡ πρεσβευόμενη ἀπό τούς Ἐλευθερολάκωνες χριστιανική θρησκεία ἔχει καταντήσει ἀντικείμενο σκανδάλων κι ἀνηθικότητας στά χέρια τῶν ἱερέων. Κάθε πειρατική βάρκα, κάθε κλέφτικο ἀσκέρι διαθέτει καί τό δικό του ἱερέα κι αὐτοί οἱ πωλητές ἀχράντων μυστηρίων, ὅπως κι

οί Όρφικοί τούς όποιους, τόσο ό Πλάτων όσο κι ό Θεόφραστος σύστηναν στό κοινό νά περιφρονεί, προσφέρουν άφεση άμαρτιών και για τά μεγαλύτερα άκόμη έγκλήματα, αντί ενός χρηματικοῦ ποσοῦ. Παρ' όλα αυτά, δέν τολμοῦν ποτέ, όπως γίνεται σέ μᾶς, νά ζητήσουν ν' απαλλαγοῦν από τίς νηστείες, πού κατά τά λεγόμενά τους βοηθοῦν στήν πρόληψη ὄσων άμαρτημάτων εἶναι ικανῶν νά επιφέρουν *στήν άθάνατη ψυχή μας τό θάνατο*, σύμφωνα πάντα μέ ὅσα όρισμένοι Όρφεοτελεστές υποστηρίζουν στή θεωρία τους. Μολαταῦτα, αντί χρηματικοῦ ανταλλάγματος, ἐξιλεώνεται κανείς άκόμη κι από τίς πιό αποτρόπαιες ληστρικές πράξεις, μιά κι ἀληθεύει ὅτι σ' ὅσους λαούς ἡ θρησκεία συνίσταται ἀπλῶς σέ μιά ἄσκηση, δέν λαμβάνονται ὑπόψη οί ἀρετές. Γι' αὐτό και δέν θά ντραποῦν οί Μανιᾶτες ιερείς νά κρεμάσουν μπροστά από τίς εἰκόνες τῶν Ἁγίων τά *τάματα* τῶν πειρατῶν. Προσεύχονται για τήν ἐπιτυχία τους, ισχυρίζονται ὅτι μποροῦν νά τούς συμφιλιώσουν μέ τό Θεό, κι ἄν πιστέψουμε τά λόγια τους, εἶναι σίγουρο ὅτι ἕνας καλά ἐξομολογημένος κατεργάρης θά πάει κατευθείαν στόν παράδεισο, στό πλευρό τοῦ καλοῦ Ληστῆ (E 400, 402).

Κεφάλαιο Τρίτο

ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΑ ΚΑΙ ΜΟΝΑΧΟΙ

Α.- Κανόνες τοῦ μοναχισμοῦ

52. [Οἱ μοναχοί τῆς μονῆς τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου μοῦ ἔδωσαν] ὀρισμένες πληροφορίες σχετικά μέ τόν κανονισμό τοῦ τάγματός τους.

«Ὁ Ἅγιος Ἰλαρίων, μαθητής τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου, ἦταν ὁ ποιμενάρχης τῶν μοναχῶν τῆς Συρίας καί τῆς Παλαιστίνης, ὅπως παλαιότερα ὁ δάσκαλός του ἦταν κι ἐκεῖνος ποιμενάρχης τῶν μοναστῶν τῆς Αἰγύπτου. Ἡ Ἀνατολική Ἐκκλησία ὀφείλει τή σύσταση τῶν μοναστικῶν ταγμάτων της, δηλαδή τοῦ στρατοῦ της, στόν Ἅγιο Βασίλειο, κι αὐτοί οἱ θεσμοί δέν ἔχουν τίποτε τό θεϊκό. Ὁ μέγανος ἀριθμός τῶν πρωτοπόρων ἀναχωρητῶν ἀπορρέει ἀπό τήν αὐθόρμητη βούλησή τους, καθότι δέν ὑπῆρχε τότε ἐξάρτηση οὔτε ἀπό πατριαρχικές βουῖλες οὔτε ἀπό βασιλικές ἐπιστολές, ἀλλά οὔτε ἀνάγκη ἀδείας ἀπό τούς ἀνωτέρους τους στήν ἱεραρχία, ὅταν ἤθελαν νά ἐγκαθιδρύσουν θρησκευτικές κοινότητες. Δέν ρωτοῦσε κανείς τούς ἀσκητές, ἂν τά εἰσοδήματα τοῦ ιδρύματός τους ἦταν ἱκανά νά τούς συντηροῦν, ὥστε νά ζοῦν προστατευμένοι ἐκεῖ ἀπό τίς

ἐπιδρομές τῶν Ἀράβων, ἀπό τούς ὁποίους κινδύνευαν ν' ἀπαχθοῦν καί νά πουληθοῦν σάν κριάρια.

»Ἦταν ἄγνωστα μέχρι τήν ἐποχή ἐκείνη τά ὀνόματα ἀβάς, δηλαδή ἡγούμενος, ἀρχιμανδρίτης, δηλαδή ἀρχηγός τοῦ ποιμνίου, ἀφοῦ οἱ μοναχοί ταυτίζονταν ἀπό σεμνότητα μέ τά πιο ταπεινά ζῶα¹⁰. Ἄν διαβάσουμε τά ὅσα ἔγραφε ὁ Κασσιανός ὡς πρὸς τό ἔνδυμα, τίς κουκοῦλες καί τά ξυλοπάπουτσά τους, θά διαμορφώσουμε μιά ἰδέα τῆς μορφῆς τῶν πρώτων ἐκείνων κοινοβιατῶν πού, χωρίς νά δίνουν ὄρκους ὑπακοῆς, ἀγνόητας καί στερήσεων, ἐφάρμοζαν αὐτές τίς ἀρετές στόν καθημερινό τους βίο καί δέν διανοήθηκαν ποτέ ὅτι θά ἔφτανε κάποτε ἡ ἡμέρα πού ὀρισμένοι καταχραστῆς τῆς ἀρετῆς τῶν μοναστῶν θά μονοπωλοῦσαν τό θεσμό τῆς ἄφεσης ἀμαρτιῶν, ἕνα θεσμό πού εἶναι μιά ἀπό τίς μεγαλύτερες ἀπάτες ἀπ' ὅσες υἰοθετήθηκαν ποτέ ἀπό τή Δυτική Ἐκκλησία.

»*Προσευχή καί ἐργασία*, αὐτά, συνέχισαν ἐκεῖνοι, ἀποτελοῦν τίς ἀρχές καί τό νόμο μας¹¹. Ἐλάχιστοι εἶναι ἐκεῖνοι πού δέν παρέμειναν πιστοί στήν τήρησή τους καί μάλιστα μ' ἕναν ἰδιαίτερο ζῆλο, ἀφοῦ ὅποιος δέν νιώθει ὅτι οἱ δυνάμεις του ἀνταποκρίνονται στό ὕψος τοῦ ἔργου εἶναι ἐλεύθερος ν' ἀποσυρθεῖ. Μόλις ὁ μοναχός ἀφυπνιστῆς ση-

10. Πολύ συχνά, στά ἐπιγράμματα αὐτά διαβάζουμε: Ὁ ἀνάξιος καί ἀνωφελῆς ἱερομόναχος, ὁ ἀνυπόδητος καί ρακενδύτης καί ζώων ἀλόγων ἀλογώτερος.

11. Ὅρισμένοι μοναχοί ἀπαλλάσσονταν κάθε Δευτέρα καί Τρίτη ἀπό τίς χειρωνακτικές ἐργασίες. ΑΓΙΟΣ ΕΦΡΑΙΜ, τ. 1, σελ. 315. Ἄλλωστε, γι' αὐτό τό λόγο δέν προσφέρεται κρασί στήν τραπεζαρία κάθε Τετάρτη καί Παρασκευή, ἔτσι ὥστε ν' ἀναγκάζονται, ὅσοι θέλουν νά πίνουν ἐκεῖνες τίς δύο ἡμέρες, νά δουλεύουν γιά νά κερδίσουν τά ἀπαραίτητα γιά τήν ἀγορά του χρήματα.

μάνει προσκλητήριο, ἐμεῖς ἀμέσως συναθροιστόμαστε στό καθολικό τῆς ἐκκλησίας¹². Στίς διάφορες ὀλονυχτίες ψάλλουμε τίς ἀνάλογες λειτουργίες, καί μερικοί μάλιστα ἀπό μᾶς εἶναι τόσο ὀλιγαρκεῖς, ὥστε κοιμοῦνται κατάχαμα¹³. Παρακολουθοῦμε τή λειτουργία τοῦ ὄρθρου κι ὕστερα τό σήμαντρο μᾶς καλεῖ στήν τραπεζαρία γιά τό πρόγευμα¹⁴, γιατί δέν πιάνουμε δουλειά ἄν δέν φᾶμε πρῶτα τό ψωμί τοῦ πόνου¹⁵. Οἱ γεροντότεροι ἀπό τούς *ἱερομονάχους* μας (δηλαδή τούς χειροτονημένους μοναχοῦς), πού σ' ὅλη τή ζωή τους νηστεύουν γιά νά ἐξιλεωθοῦν, παραμένουν στό μοναστήρι γιά νά ψάλλουν τίς λειτουργίες. Ὑπάρχει ἕνα κοινό τραπέζι γιά ὄλους¹⁶ καί τά χορταρικά, τά ὄσπρια, οἱ λιγοστές ἐλιές¹⁷, ἀποτελοῦν τό κοινό γιά ὄλους διαιτολόγιο, ἐκτός κι ἄν προκύψουν περιπτώσεις ἀσθένειας. Τότε ἐπιτρέπεται ἡ χρήση λίπους, κι ὅταν ὑπάρχει ἀνάγκη, πηγαίνουμε στούς ἀρρώστους αὐτό τό φαγητό μέσα στά κελλιά τους, ὅπου ἐμεῖς συνήθως δέν πηγαίνουμε παρά μόνο

12. Ὁ ἀφυπνιστής (Evigilator) εἶναι ὑπεύθυνος γιά τήν ἀφυπνιστή τῶν μοναχῶν. Ὑπάρχει καί ὁ ἐξυπνιστής, πού φροντίζει νά τούς κρατᾶ ξύπνιους τήν ὥρα τῆς λειτουργίας. Τυπικόν, Ἅγιος Σάββας κεφ. V.

13. *Ξηρά*, Ἅγιος Ἐφραίμ, *Vit. Beat. Abrah.*, τ. II, σελ. 17.

14. *Ἀριστήριον* καί *ἐψητήριον*, βλ. Ἄννα Κομνηνή, βιβλ. XIV, 443. Βίος Ἁγίου Νείλου τοῦ Νεώτερου, σελ. 52 καί 145. Ἰωάννης Μοσχονᾶς, *Λειμωνάριο*, κεφ. 166.

15. Σύμφωνα μέ τήν ἐντολή. *Ἄσμα Ἀσμάτων* Σολομῶντος, Ψαλμός CXXVI, στ. 2.

16. Μόνο ὁ ἡγούμενος διατηρεῖ τό προνόμιο νά τρώει μόνος του στό ἡγουμενεῖο του.

17. *Δύναται* τίς ποιῆσαι τήν χρεῖαν αὐτοῦ εἰς μικρόν λάχανον καί ὄσπριον ἢ ὀλίγας ἐλαίας. Ἅγιος Δωρόθεος, κεφ. 3 σελ. 390, τ. XII. Παλαιά Βιβλιοθήκη Πατριαρχείου.

για ὕπνο¹⁸. Ὅσες τροπολογίες ἐπιφέρονται στούς ἀρχικούς κανονισμούς μας κι ὅσες ἀποφάσεις ἀναφέρονται στήν πειθαρχία μας, συζητοῦνται πρῶτα ἢ καθεμιά ξεχωριστά κι ἀποκτοῦν τότε μόνον ἐκτελεστική ἰσχύ, ὅταν ἐπικυρωθοῦν ἀπό βούλευμα γραμμένο μέ τήν ἀσημένια γραφίδα τῶν πατριαρχῶν μας. Γιά ν' ἀσκήσουμε τά καθημερινά μας καθήκοντα, πηγαίνουμε στόν προκαθορισμένο γιά τόν καθένα μας τόπο ἐργασίας, ἀπ' ὅπου θά ἐπιστρέψουμε γιά νά ψάλλουμε τόν ἑσπερινό. Μετά ἀκολουθεῖ τό δεῖπνο κι ἡ ἡμέρα κλείνει μέ τήν προσευχή τῶν Ἀπόδειπνων, ὅπου προσευχόμαστε στό Θεό νά μᾶς διαφυλάξει ἀπό τούς πειρασμούς τοῦ διαβόλου¹⁹.

»Ὅρισμένοι ἀπό μᾶς ἐπιδίδονται στή διδασκαλία ὅσων κληρικῶν προορίζονται νά γίνουν ἱερομόναχοι καί συνήθως ἡ φροντίδα αὐτή ἀνατίθεται σ' ὅσους ἀπό τήν κοινότητά μας ἀποκόμισαν ἐμπειρίες ἀπό τά ταξίδια τους κι ἀπό τή γνωριμία τους μέ τούς ἀνθρώπους. Ὅσο μεγαλύτερη ἐμπειρία ἔχουν τοῦ κόσμου, τόσο πιο κατάλληλοι κρίνονται γιά νά ἐκπληρώσουν αὐτά τά καθήκοντα, κι ἐπιλέγονται μάλι-

---

18. Γιά εὐνοήτους λόγους, θ' ἀποφύγουμε νά μεταφράσουμε αὐτή τή σημείωση, ἄν καί προέρχεται ἀπό τόν κανονισμό τοῦ Ἁγίου Παχωμίου, σελ. 772, τ. IV. Παλαιά Βιβλιοθήκη Πατριαρχείου, Ἀνδρέα Γαλλάνδη, @ 95. *Nemo alteri loquatur in tenebris; nullus in psathio cum altero dormiat; manum alterius non teneat, sed sive steterit, sive ambulaverit, sive sederit uno cubito distet ab altero. Spinam de pede excepto domus praeposito et secundo et alio cui jussum fuerit, nemo audebit evellere.* Ἅγιος Παχώμιος, σελ. 723. *Nec in asino nudo sedeat. Μηδ' εἰς ὄνον γυμνόν καθεσθῆ.*

19. Τυπικόν Ἁγίου Σάββα. Ὑπάρχουν τά μεγάλα καί τά μικρά ἀπόδειπνα. Τά πρῶτα ψάλλονται μόνο κατά τή σαρακοστή πρὶν ἀπό τό Πάσχα.

στα μεταξύ τῶν γεροντοτέρων τοῦ τάγματός μας, ἔτσι ὥστε αὐτοί, διατηρῶντας πάντα τά καλοκάγαθα αἰσθήματά τους, νά ζοῦν ἀνάμεσα στούς μαθητές τους χωρίς νά ὑπερβαίνουν τά ὅρια οὔτε τῆς ἐξεζητημένης ἀλαζονείας οὔτε τῆς ἀνάρμοστης οἰκειότητας. Κάναμε τή σκέψη νά συστήσουμε μικρά σχολεῖα καί νά ἐπιδοθοῦμε στή διαπαιδαγώγηση τῶν νέων, υἰοθετῶντας τήν προτεινόμενη ἀπό τόν Ἅγιο Ἰερώνυμο μέθοδο. Ἐκεῖνο ὅμως πού μᾶς χωρίζει ἀπό τόν κόσμο εἶναι ἡ ἀυστηρότητα τῶν κανονισμῶν μας, ἄν καί κρίναμε ὡς καταστρεπτική γιά τήν ἀνθρώπινη ἀξιοπρέπεια τήν ἀρχή σύμφωνα μέ τήν ὁποία *ἐνάρετος εἶναι ὁποῖος δέν ἐκθέτει τόν ἑαυτό του σέ πειρασμό*. Μολαταῦτα μετριάζουμε, χάρη στά ταξίδια μας, τή δριμύτητα τῶν διδαχῶν μας, γιατί, ἄν ζούσαμε πάντοτε μακριά ἀπό τήν κοινωνία, θ' ἀποκτούσαμε τίς βάρβαρες ἐκεῖνες συνήθειες πού συνεπάγεται ἡ ἄγνοια τῶν κοσμικῶν ἠθῶν.

»Ἐχουμε μοναχοὺς ἐπιφορτισμένους μέ τό νά ἐποπτεύουν καί νά ἐργάζονται στά ἀγροκτήματά μας. Μερικοί εἶναι ὑπεύθυνοι γιά τήν ἐκχέρσωση τῆς ἀκαλλιέργητης γῆς, ἄλλοι γιά τή φύλαξη τῶν κοπαδιῶν πού τό μαλλί τους γνέθουν ἢ ὑφαίνουν οἱ μοναχοί μέ τά ἴδια τους τά χέρια καί τό χρησιμοποιοῦν γιά νά φτιάχνουν τόσο τά δικά μας ἐνδύματα, ὅσο κι αὐτά τῶν ἀπόρων. Μ' αὐτούς τοὺς χριστιανούς ἐργάτες συναντιόμαστε συνήθως μόνο στίς μεγάλες θρησκευτικές γιορτές τοῦ ἔτους, ὅποτε συναθροίζομαστε ὅσο γίνεται πολυαριθμότεροι, γιά νά ψάλλουμε ὅλοι μαζί τά ἐγκώμια τοῦ Κυρίου».

Μετά ἀπό τίς πληροφορίες αὐτές, πού βρίσκονται διάσπαρτες μέσα στό καταστατικό τῶν μοναστικῶν ταγμάτων, ὁ ἅγιος πατέρας, ὁ ὁποῖος εἶχε τό λόγο, μᾶς ἐνημέρωσε σχετικά μέ τήν ἐσωτερική ὀργάνωση τῆς κοινότητας.

Μᾶς διηγήθηκε ὅτι οἱ κοινοβιάτες πάλευαν πολλές φορές μεταξύ τους²⁰, μᾶς εἶπε ποιές ποινές ἐπέβαλαν στούς παραβάτες, πώς τούς τιμωροῦσαν μέ φυλάκιση, μέ ἀλυσίδες καί μέ ξυλοδαρμό. Ποιές ποινές ἐξέτιαν γιά ἐλαφρά ἀδικήματα καί μέ ποιά μέσα διατηροῦσαν τήν ὁμόνοια ἀνάμεσα σέ πλάσματα πού, καίτοι ἱερωμένοι, δέν ἔπαυαν νά εἶναι ἄνθρωποι, τούς ὁποίους δέν προικίζει πάντοτε μέ τήν ἴδια τελειότητα ἢ Θεία χάρις. *Αὐτοί εἶναι οἱ κανονισμοί μας, πρόσθεσε ὁ καλόγηρος, ἀλλά μετά τή νίκη, ἡ ὥρα τῆς ἐπιβράβευσης ἀργεῖ πολὺ νά ἔρθει γιά τούς ἀθλητές τῆς πίστεως²¹.*

[...] Μᾶς ἐξιστόρησαν μέ ποιό τρόπο οἱ γυναικεῖες μονές τοῦ Ἁγίου Νικολάου, τῆς Ἁγίας Τριάδος καί τῆς Ἁγίας Μονῆς λεηλατήθηκαν τό 1770 καί πώς σφάχτηκαν οἱ εὐσεβεῖς ἐκεῖνες περισσότερές κάτω ἀπό τούς βωμούς τοῦ οὐράνιου συμβίου τους. Κι ὅταν τούς ρώτησα ἂν τηροῦσαν ἀκόμη ἐδῶ τούς θεσπισμένους ἀπό τήν Εἰρήνη, τή σύζυγο τοῦ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ, κανόνες σ' ὅ,τι ἀφορᾷ τίς μοναχές τῆς *κεχαριτωμένης* Παρθένου τῆς Συφάντου, ἐκεῖνοι ἔσκασαν στά γέλια, ἀποδεικνύοντας μ' αὐτό τόν τρόπο ὅτι τέτοιος βιασμός τῆς φύσης δέν γίνεται πλέον πουθενά ἐκτός ἀπό τήν Ἰταλία²² (E 276-279, 281-284).

20. Στά πολύ παλιά χρόνια οἱ μοναχοί δέρνονταν μεταξύ τους, ὅπως τό ἀναφέρει ὁ Ἅγιος Ἐφραίμ (τ. I, σελ. 328). Τούς τιμωροῦσαν ἐπίσης δένοντάς τους μέ ἀλυσίδες ἢ φυλακίζοντάς τους, κ.λπ. (τ. II, σελ. 275).

21. Ἅγιος Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Πανηγυρικός Ἁγίου Ἰουλιανοῦ*, τ. III.

22. Ὁ κανονισμός τῆς Ἁγίας Εἰρήνης ὄριζε ὅτι ὁ οἰκονόμος, ὁ βοηθός του, οἱ δύο ἱερομόναχοι καί οἱ ἐξομολογητές αὐτῆς τῆς μονῆς ἔπρεπε νά εἶναι εὐνούχοι: *εὐνούχοι, καί ὀλοτεμένοι, ἡγοῦν κολοβοί.*

B.- Ἡ μόνη Μεγάλου Σπηλαίου

53. [Ἱστορικά]. Μᾶς εἶπαν, καί πράγματι αὐτό εἶναι γραμμένο μέσα σ' ἓνα μικρό βιβλίο, ὅτι ἡ εἰκόνα τῆς Παναγίας ἀνακαλύφθηκε μέσα στή σπηλιά ἀπό μιά γαλαζοαίματη πριγκίπισσα ἀπό τήν Κωνσταντινουπόλη, τήν Εὐφροσύνη, ἡ ὁποία ζοῦσε στό χωριό Ζαχλωροῦ, στήν ἀπέναντι ὄχθη τοῦ Κερυνίτη. Κι ἔπειτα, διηγῶντας μας μέ κάθε λεπτομέρεια τά θαύματα πού ἡ εἰκόνα αὐτή ἐπιτέλεσε, οἱ μοναχοί ἐπαναλάμβαναν τά ὅσα διαδίδονται παντοῦ ἀναφορικά μ' ὅσες εἰκόνες τῆς Παναγίας ἀνευρέθηκαν ἀπό γιδοβοσκούς. Ἄς μοῦ ἐπιτρέψει ἐπομένως ὁ ἀναγνώστης νά τόν ἀπαλλάξω ἀπό ἱστορίες πού διαδραματίστηκαν κατά τόν 8ο περίπου αἰώνα. Διακόσια χρόνια ἀργότερα, ἡ μονή εἶχε ἤδη ἀποκτήσει μεγάλη φήμη. Μπορεῖ μὲν νά συνέχιζαν ν' ἀποδέχονται τίς προσφορές σέ γλυκίσματα καί τή συγκομιδὴ τῆς πρώτης σπορᾶς, εἶχαν ὥστόσο γίνει ἀρκετά ἔξυπνοι ὥστε νά προτιμοῦν τά εὐσεβῆ κληροδοτήματα, ὅπως εἶναι τά ἀγροκτήματα, οἱ ἀμπελῶνες, οἱ καλλιεργήσιμοι ἀγροί καί τά ἐλαιόδενδρα, τά ὁποῖα προστέθηκαν στά εἰσοδήματα τῆς μονῆς. Μολαταῦτα, ὁ σημαντικότερος πλοῦτος τῆς μονῆς προῆλθε ἀπό τά χέρσα ἐδάφη τά ὁποῖα οἱ μοναχοί κατέκτησαν χάρις στό ἀγιότερο ὄλων τῶν μέσων, τήν ἐργασία. Οἱ μοναχοί ἔκαναν τή γῆ ἐκείνη νά καρπίσει καί τήν προσάρτησαν στά κτήματά τους, δουλεύοντας ἐπί τετρακόσια ὀλόκληρα χρόνια μέ μεγάλη ἐπιμονή καί μέ πολύ κόπο.

Εἶχαν περιέλθει σ' ἓνα ἐπίπεδο σπάνιας λαμπρότητας, ὅταν, στίς ἀρχές τοῦ 14ου αἰώνα, οἱ Τοῦρκοι, προελαύνοντας πρὸς τό Μοριᾶ, ὑποχρέωσαν τούς μοναχοὺς τῆς Θεσσαλίας καί τῆς Φωκίδας νά καταφύγουν στό ὄρος Κυλλή-

νη. Οί τελευταῖοι ἐναπομείναντες ἀπό τούς κοινοβιάτες ἐκείνους, μαζί μ' ὅσους ἀνθρώπους τῶν γραμμάτων εἶχαν ματαίως ἀναζητήσει ἄσυλο στά μοναστήρια τους, κατέφυγαν σ' αὐτό ἐδῶ τό ἐρημητήριο, μεταφέροντας μαζί τους καί τά ἔργα τῶν ἀρχαίων συγγραφέων. Σπάνια χειρόγραφα κατέφταναν καθημερινά ἐμπλουτίζοντας τή βιβλιοθήκη τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου, μιά βιβλιοθήκη πού λέγεται ὅτι περιελάμβανε μεταξύ ἄλλων καί τίς κωμωδίες τοῦ Μενάνδρου, τίς τραγωδίες τοῦ Σοφοκλῆ, τοῦ Εὐρυπίδη, τά ἔργα τῶν ἱστορικῶν κ.λπ., ὥσπου μιά πυρκαγιά κατέστρεψε τό 1400 αὐτό τόν ἀνεκτίμητο θησαυρό. Καί βέβαια, τό πρῶτο πρᾶγμα πού ἦταν φυσικό νά φροντίσουν νά διασώσουν, ἦταν ἡ θαυματουργή εἰκόνα τῆς Παναγίας, καθώς καί τά τάματα καί τά κειμήλια, χωρίς κἄν νά μεριμνήσουν νά γλιτώσουν ἀπό τίς φλόγες τούς θησαυρούς πού περιέκλειε ἡ βιβλιοθήκη. Μετά τό ἐπεισόδιο αὐτό, ἀνέλαβαν οἱ πιστοί, μέ τή γενναιοδωρία τους, ν' ἀναστήλωσουν τή μονή, ἐνῶ ὅσοι μοναχοί γλίτωσαν ἀπό τήν πολιορκία τῆς Κωνσταντινούπολης τό 1454 συνέβαλλαν στή συγκέντρωση ἑνός νέου ἀποθέματος χειρογράφων στό Μέγα Σπήλαιο. Μολαταῦτα κι αὐτό εἶχε τήν ἴδια τύχη μέ τό πρῶτο, ἐξαιτίας μιᾶς πυρκαγιᾶς πού προκλήθηκε στίς ἀρχές τοῦ 17ου αἰώνα. Τέλος, μετά ἀπ'αὐτή τή δεύτερη καταστροφή, ἡ μονή, τῆς ὁποίας τήν εἰκόνα καί τά κειμήλια εἶχαν καί πάλι καταφέρει νά περισώσουν, ἀνοικοδομήθηκε ὅπως τή βλέπουμε σήμερα.

Ὅταν οἱ μοναχοί μοῦ ἐξιστόρησαν αὐτές τίς κακοδαίμονιες, δέν μοῦ ἀπέκρυψαν μέ ποιό τρόπο ἐκεῖνοι διέφυγαν ἀπό τίς λεηλασίες πού ἐπακολούθησαν μετά τόν πόλεμο τοῦ 1770, ἐξαιτίας τοῦ ὁποίου ἐρήμωσε ὁ Μοριάς. Ἐνας ἀπό τούς ἀσκητές, πού εἶχε πρόσωπο τόσο δρο-

σάτο ὅσο κι ἡ θαλερή δάφνη τῶν Τεμπῶν κι ἔμοιαζε νά ἔχει δαμάσει ὅπως κι ἐκείνη τό χρόνο, μᾶς διηγήθηκε πῶς ἕνας νέος Φενελόν ἔσωσε τό μοναστήρι. Ὁ σεβάσμιος ἐκεῖνος ἡγούμενος, μέ μοναδικό ὁδηγό του τήν καρδιά, χωρίς νά ἐμπλέκει τίς μνησικακίες ἀπό προαιώνιες προσβολές, μέ τή μέθη τῶν χριστιανῶν μετά ἀπό μερικές πολεμικές ἐπιτυχίες, προέτρεψε τούς μοναχοὺς νά γίνουν προστάτες τῶν μωαμεθανῶν. Στά λόγια του αὐτά, βγῆκαν ὅλοι ἀπό τά κελιά τους πάνω στό βουνό τῆς Κυλλήνης καί κρατῶντας τό σταυρό στό χέρι διέσχισαν τά ὀπλισμένα ἀσκέρια τῶν Ἑλλήνων. Μέ τήν εὐφράδειά τους, ἀλλά καί μέ τό δέος πού ἐνέπνεαν κάτω ἀπό τήν εὐαγγελική πανοπλία τους, κατάφεραν μέ προσευχές καί μέ ἀπειλές ν' ἀρπάξουν ἀπό τά χέρια τοῦ Χάρου ὅλες τίς τουρκικές οἰκογένειες τῶν Καλαβρύτων. Τούς πρόσφεραν φιλοξενία στό μοναστήρι τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου κι ἀφοῦ τούς γλίτωσαν ἀπό τήν πρώτη ἔκρηξη ὀργῆς τοῦ λαοῦ, τούς συνόδευσαν κατόπιν στή διαδρομή τους μέσα ἀπό τήν Ἀχαΐα. Οἱ μοναχοί ἔγιναν οἱ τιμονιέρηδες τους, ὅταν ἐκεῖνοι θέλησαν νά διαπλεύσουν τόν κόλπο, καί δέν τούς ἐγκατέλειψαν παρά μόνο ἀφοῦ τούς ἀποβίβασαν στό λιμάνι τῆς Κρύσσας, ὅπου κυμάτιζε ἡ ὀθωμανική σημαία, ἐνῶ εἶχε πλέον γενικευτεῖ ἡ ἐξέγερση στό Μοριᾶ.

Ἡ πράξη αὐτή, ἀντάξια τῶν ἑνδοξων ἡμερῶν τῆς Ἐκκλησίας, δέν ἔμεινε χωρίς ἀνταμοιβή. Οἱ Τοῦρκοι, πού δέν ἄργησαν νά εἰσβάλλουν καί πάλι στό Μοριᾶ μαζί μέ τίς ἐνωμένες ἀλβανικές, μακεδονικές καί θεσσαλικές δυνάμεις, δέν εἶχαν λησμονήσει τή μεγαλοψυχία τῶν καλογήρων τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου. Μόλις πάτησε ὁ σερασκέρης τους τό πόδι του στή χερσόνησο, ἀμέσως ἔστειλε στό Μέγα Σπήλαιο μιά σημαία καί συστατικές ἐπιστο-

λές, ἔτσι ὥστε νά ἐγγυηθεῖ τήν ἀσφάλεια τόσο τῆς Μονῆς Ἀναλήψεως, ὅσο καί τῶν μοναχῶν της. Αὐτή ἡ χάρη πού τούς παραχωρήθηκε ἦταν τό ἔναυσμα γιά νέες εὐεργεσίες. Οἱ μοναχοί, κάνοντας χρήση τῶν συστατικῶν ἐπιστολῶν τους, παρουσιάστηκαν ἐνώπιον τοῦ στρατιωτικοῦ διοικητῆ καί χάρι στίς ἐπίμονες παρακλήσεις τους σέ συνδυασμό καί μέ οἰκονομικές θυσίες, γλίτωσαν ἀπό τό θάνατο ἢ ἀπό τήν ἀποστασία σημαντικό ἀριθμό χριστιανῶν. Μεγάλο μέρος τῆς Ἀχαΐας ἀπέδιδε τή σωτηρία του στήν εὐσεβή μέριμνά τους. Μ' αὐτό τόν τρόπο, ἐκεῖνα τά χρόνια τῆς μεγάλης συμφορᾶς, ἡ θρησκεία ἦταν ὁ στυλοβάτης τῶν κατατρεγμένων, ἐνῶ οἱ Τοῦρκοι τῶν Καλαβρύτων θυμοῦνται ἀκόμη μ' εὐγνωμοσύνη ὅτι χρωστοῦσαν τήν τιμή καί τή ζωή τῶν οἰκογενειῶν τους στούς κοινοβιᾶτες τοῦ Χελμοῦ (E 270-272).

54. [Περιήγηση στή μονή]. Ἀφοῦ διαβήκαμε ἕνα ποταμάκι μέ γάργαρα νερά, φτάσαμε στούς πρόποδες ἐνός κατακόρυφου βράχου, ἀπ' ὅπου βλέπει κανεῖς τή μεγάλη σπηλιά καί τήν περικλειόμενη μέσα σ' αὐτή Μονή τῆς Ἀναλήψεως. Ἐνῶ ἐμεῖς προχωρούσαμε κατά μήκος τῆς ἐξωτερικῆς ὄψης αὐτοῦ τοῦ κτίσματος, οἱ μοναχοί καί μέγας ἀριθμός προσκυνητῶν εἶχαν βγεῖ στά παράθυρα γιά νά μᾶς χαιρετίσουν. Ὄταν φτάσαμε στό μεσημβρινό ἄκρο τοῦ κτιρίου, μπήκαμε, περνῶντας κάτω ἀπό μιά σκοτεινή ἀψίδα, στό ἐσωτερικό τοῦ σπηλαίου, κι ἐκεῖ ὁ *Δευτεράριος*, ὁ ὁποῖος μας ἀνέμενε στήν εἴσοδο τοῦ διαδρόμου, μᾶς ὀδήγησε στό ἱερό τῆς ἐκκλησίας. Ὄταν τελείωσε αὐτή ἡ ἱεροτελεστία, μᾶς ἔδειξε τόν ἥλιο, τή σελήνη κι ἕνα δικέφαλο ἀετό, ψηφιδωτά φιλοτεχνημένα πάνω στό δάπεδο τοῦ κυρίως ναοῦ, καθώς καί τίς ὀρειχάλκινες πύλες τῆς

ἐκκλησίας, κοσμημένες μέ ανάγλυφες ἀλλά ἄτεχνες παραστάσεις, ὅπου ἀπεικονίζονταν ποικίλα θέματα ἀπό τήν Ἁγία Γραφή. Ἀφοῦ ρίξαμε μιά ματιά σ' ὅλα αὐτά τά ἀντικείμενα, μᾶς ἀνέβασε στόν τρίτο ὄροφο, ὅπου οἱ ὑπηρέτες μοναχοί εἶχαν ἐτοιμάσει τό ἐνδιαίτημά μας. Ἀπό τήν ἀτμόσφαιρα πού ἐπικρατοῦσε ἀνάμεσα στούς μοναχοί, δέν ἦταν δύσκολο ν' ἀντιληφθοῦμε ὅτι εἶχαμε νά κάνουμε μέ ἄλλου εἴδους ἀνθρώπους ἀπό τούς ἄθλιους καλογέρους τῶν Ἁγίων Θεοδώρων. Ἄν κι ἦταν ἡ Σαρακοστή τῶν Ἀποστόλων, δέν μᾶς πρόσφεραν νηστήσιμα φαγητά καί χρειάστηκε νά ἐπιμείνουμε πολύ ὥστε νά τούς πείσουμε νά μήν μᾶς παραθέσουν ἕνα λουκούλλιο γεῦμα.

[...] Μόλις περάσει κανείς ἀπ' αὐτή τήν κρυφή πύλη θά βρεθεῖ ἀπευθείας στόν πρῶτο ὄροφο, ἀντικριστά πρός τήν ἐκκλησία τῆς Παναγίας, τήν ἀποκαλούμενη ἀπό τούς μοναχοί *Καθολικόν*. Τό προσευχητήριο αὐτό, πού τό ξαναεπισκέφτηκα μετά ἀπό μιά σύντομη ἀνάπαυση, δέν ἔχει τίποτε τό κοινό μέ τά παρεκκλήσια τῶν συνηθισμένων δικῶν μας βασιλικῶν. Χάρη στό ἀμυδρό λυκόφως, μπόρεσα νά διακρίνω μερικές τοιχογραφίες καθώς καί πλῆθος ἐπίχρυσων ὁμοιωμάτων, τά ὀνόματα τῶν ὁποίων, ἂν καί μοῦ τά ἀπαρίθμησαν, δέν θά ἐπιχειρήσω νά ἐπαναλάβω ἐδῶ. Καθώς ἐκφράσαμε τήν ἐπιθυμία νά δοῦμε τή θαυματουργή εἰκόνα τῆς Παναγίας, μᾶς ἄνοιξαν μέ τή μεγαλύτερη ἐχεμύθεια μιά κόγχη μέ διπλό πάτο, ἡ ὁποία βρισκόταν δεξιά τοῦ ἱεροῦ, κι ἀφοῦ ἀνασήκωσαν ἕνα πέπλο, μᾶς ἔδειξαν μιά ἀνάγλυφη παράσταση χρώματος κανελιοῦ, ἔργο περισσότερο ἀντάξιο κάποιου βοσκοῦ τῶν βουνῶν τῆς Κυλλήνης παρά τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ, στόν ὁποῖο ἀποδίδεται. Παρά τή χονδροειδή τεχνοτροπία του, ἐπιδείξαμε ἕναν ἀμέριστο σεβασμό μπροστά σ' αὐτό τό κειμήλιο, πού

εἶναι ἀναμφισβήτητα ἐξίσου αὐθεντικό ὅσο καί τά καθημερινῶς ἐπιτελούμενα ἀπ' αὐτό θαύματα.

[...] Οἱ μοναχοί, ἀφοῦ μᾶς ἔδειξαν τίς λειψανοθήκες τους, τά τάματα, καθώς καί πολυάριθμους χρυσούς, ἐπιχρυσωμένους μέ ἀσήμι κι ἀσημένιους λύχνους, μᾶς πρότειναν νά ἐπισκεφτοῦμε τά παρεκκλήσια καί τά κελιά τῆς μονῆς τους. Δέν θά ἐπιχειρήσω ν' ἀπαριθμήσω ἐδῶ ὅλους τούς δαιδάλους τῶν κλιμακοστασίων καί τῶν λαβυρίνθων πού διατρέξαμε γιά νά φτάσουμε ὡς τούς βωμούς τῆς Ἁγίας Εὐφροσύνης, χάρη στήν ὁποία ἦρθε στό φῶς ἡ θαυματουργή εἰκόνα, κι ὡς τούς βωμούς τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ καί τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν, τούς τοποθετημένους μέσα σέ ἐρεβώδεις κρύπτες. Διατρέξαμε ἐπίσης καί πολλές ἄλλες στοές διερχόμενες μπροστά ἀπό τά κελιά τῶν μοναχῶν καί τῶν προσκυνητῶν. Εἶδαμε ἐκεῖ παιδάκια νά καταγίνονται μέ τό μάδημα τῶν ρόδων, πού τά πέταλά τους χρησιμοποιοῦνται γιά τήν παρασκευή γλυκοῦ τοῦ κουταλιοῦ. Ἄλλοῦ πάλι, παιδιά ἀποφλοίωναν ὄσπρια, ἐνῶ εἶδαμε καί μερικούς μοναχοὺς ὑπηρέτες πού ἡ δουλειά τους εἶναι νά κόβουν καί νά ράβουν τά κιλίκια, δηλαδή τά ράσα τῶν μοναχῶν²³.

Κατόπιν κατεβήκαμε στό ἰσόγειο, ὅπου βρισκόταν ἡ τραπεζαρία τῆς μονῆς καί καθώς πηγαίναμε ἐκεῖ μᾶς ἐπέσημαναν κοντά σέ μιά κρήνη, πού ἀναβλύζει μέσα ἀπό

23. Τά ἐνδύματα τῶν μοναχῶν κατασκευάζονται σχεδόν πάντοτε μέσα στά κοινόβιά τους. Ἀρχικά, οἱ ἰδρυτές μοναστικῶν ταγμάτων ἔδιναν στοὺς καλογήρους μόνο χωριάτικα ροῦχα. Ὁ Ἅγιος Ἀθανάσιος λέει, μιλώντας γιά τά ροῦχα τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου, ὅτι συνίσταντο ὅλο κι ὅλο σ' ἓνα ράσο, σέ δύο προβιές καί σ' ἓνα μανδύα ἀπό τομάρι ζώου (Ἀθανάσιος, *Βίος Ἁγίου Ἀντωνίου*, σελ. 59). Ὁ Ἅγιος Ἰλαρίων φοροῦσε μόνο ἓνα χιτῶνα ἀπό κατσικίσιο μαλλί (Ἱερώνυμος, *Βίος Ἁγίου Ἰλαρίωνος*, σελ. 75).

τό βράχο, ένα βωμό λαξευμένο μέσα σέ μιά παραστάδα, ακριβώς στό σημείο όπου αποκάλυψε τήν ιερή εικόνα ή εὐσεβής Εὐφροσύνη. Στρίβοντας δεξιά, περάσαμε κάτω από μιά μαυρισμένη από τήν καπνιά ἀψίδα πού ὀδηγεῖ στό μαγειρεῖο, στή μέση τοῦ ὁποίου ὀρθώνεται μιά τετράγωνη ἐστία, κάτι ανάμεσα σέ ἱερό ναοῦ καί σέ παραγώνι Τατάρων. Ὀλόκληρα δένδρα ἔκαιγαν γύρω ἀπό τίς ἀκουμπισμένες πάνω σέ πυροστιές πολυάριθμες χύτρες. Οἱ ὑπεύθυνοι γιά τήν προετοιμασία τοῦ φαγητοῦ *καλφατάδες*, καθώς κι οἱ *μοναχοί φουρναραῖοι* ἦταν οἱ μόνοι πού συναντήσαμε στό βάθος ἐκείνου τοῦ ὑπογείου, ἀπασχολημένους μέ τίς ἐργασίες τοῦ φούρνου καί τοῦ μαγειρείου καί πιστεύοντας ἀκράδαντα ὅτι τό καθῆκον τους νά ὑπηρετοῦν ὡς μαθητευόμενοι εἶναι ἔργο πού τούς ἐξιλέωνει ἀπό τά θανάσιμα ἀμαρτήματα.

Ἐπειδή σέ κάτι τέτοιες περιπτώσεις πρέπει νά τά βλέπει κανείς ὅλα, κατεβήκαμε στό κελάρι. Οἱ Ἄλβανοί, ἐνημερωμένοι γιά ὅλα τά στέκια ὅπου μποροῦν νά τρῶνε *σελέμικα*, δέν χορταίνουν νά ἐπαινοῦν τή φιλοξενία τῆς μονῆς τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου, ὅπου τήν πρώτη θέση ἀνάμεσα σ' ὅλα τά θαυμαστά της πράγματα κατέχει ἡ *πλούσια κάβα* τῶν καλογήρων. Ὑμνοῦν στά τραγούδια τους ἀκόμη καί τήν παραμικρότερη λεπτομέρεια αὐτοῦ τοῦ *παράδεισου τῶν μπεκρήδων* καί γνωρίζουν ὡς καί πόσα σκαλοπάτια ἔχουν νά κατεβοῦν γιά νά φτάσουν ἐκεῖ κάτω. Μπορεῖ μὲν νά μήν ἔχω δεῖ ποτέ μου τό περίφημο γιγάντιο βαρέλι τοῦ ἀβαείου τῆς γερμανικῆς πόλης Φούλντα, μολαταῦτα ποτέ δέν εἶδα ἄλλοῦ πουθενά δύο τέτοιων πελωρίων διαστάσεων βαρέλια²⁴, ὅσο ἐκεῖνα πού μᾶς ἔδειξαν. Ἀπ' ὅ,τι

24. Στά ἀβαεῖα, τά βαρέλια ἦταν ἀνέκαθεν ἀντικείμενο μεγάλης σημασίας. Βλ. Ἅγιος Ἐφραίμ, τ. II, σελ. 123.

λένε, τό παλαιότερο, τό ἀποκαλούμενο *Άγγελική*, περιέχει ὀχτακόσια βενετσιάνικα βαρέλια, ἐνῶ τό δεύτερο, τό ἐπιλεγόμενο *Σταμάτω*, περιέχει πάνω ἀπό χίλια. Τόσο τό ἕνα ὅσο καί τό ἄλλο κατασκευάστηκαν μέσα σ' αὐτό τό καταγώγι, πού κατακλύζεται ἀπό ἕνα σωρό ἄλλα κρασοβάρελα, ἀνάμεσα στά ὁποῖα τά μικρότερα ἀντιστοιχοῦν τό καθένα τους σέ περισσότερα ἀπό εἴκοσι πέντε βαρελάκια Βουργουνδίας. Οἱ ἅγιοι πατέρες μᾶς δήλωσαν ὅτι τρυγοῦσαν μὲν ἀπό τ' ἀμπέλια τους πού βρίσκονταν σέ ἀκτίνα πέντε ἢ ἕξι λευγῶν γύρω ἀπό τό μοναστήρι τους τήν ἀπαραίτητη ποσότητα σταφυλιῶν γιά νά γεμίσουν μέ κρασί τούς κολοσσιαίους ἐκείνους ἀμφορεῖς, ὅμως τά σταφύλια τῶν πιό ἀπομακρυσμένων κτημάτων τους τά πουλοῦσαν σέ τρίτους, ὅπως ἐπίσης πουλοῦσαν καί ἑφτακόσιες περίπου χιλιάδες κορινθιακῆς σταφίδας προερχόμενης ἀπό τούς ἀμπελῶνες τῆς Ἀκράθιδος, οἱ ὁποῖοι παράγουν τήν ἐξαιρετικῆς ποιότητος ποικιλία *uva passa*. Παρ' ὅλα αὐτά, ἕνας ἀπό τούς νεότερους περιηγητές γράφει κάπου ὅτι δέν εἶδε οὔτε τό ἐλάχιστο δεῖγμα αὐτοῦ τοῦ κλήματος πάνω στίς λοφοπλαγιές τῆς Ἀκράθιδος.

[...] Πήραμε χωρίς καμιᾶ δυσκολία τήν ἄδεια νά ἐπισκεφτοῦμε τή βιβλιοθήκη. Ἦταν φυσικό νά μὴν περιμένουμε ὅτι θά βρίσκαμε ἐκεῖ πολλά ἀντικείμενα μεγάλης ἀξίας, γι' αὐτό καί κατεβήκαμε χωρίς κανένα ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον σ' ἐκεῖνο τό ὑπόγειο, τό ὁποῖο θά χαρακτηρίζαμε περισσότερο σάν ἕνα βιβλιόταφο παρά σάν ἕνα χῶρο φύλαξης βιβλίων. Ἡ ἀκαταστασία πού ἐπικρατοῦσε ἐκεῖ ἦταν ἀπερίγραπτη: βυζαντινοί συγγραφεῖς, Πατέρες τῆς ἐκκλησίας, φιλόσοφοι, ἦταν στοιβαγμένοι ὅλοι φέρδην μίγδην καί κάθε φορά πού θέλαμε ν' ἀνασύρουμε ἕναν τόμο στήν ἐπιφάνεια, ἀμέσως τυλφωνόμασταν ἀπό τή σκόνη.

Κατορθώσαμε ωστόσο να ξεχωρίσουμε μέσα από τό σωρό ένα ενδιαφέρον χειρόγραφο τῶν Εὐαγγελιστῶν, γραμμένο πάνω σέ περγαμηνή, κι ἴσως νά εἶχαμε ξεθάψει καί κανένα ἄλλο βιβλίο, ἂν δέν μᾶς πίεζαν νά πᾶμε νά ἐπισκεφτοῦμε τόν ἠγούμενο πού μᾶς περίμενε.

Βρήκαμε τό γέροντα ἐκεῖνο στήν κάμαρά του, καθηλωμένο ἐκεῖ ἀναγκαστικά ἐξαιτίας κάποιας ἀρθρίτιδας, κι αὐτός μᾶς μίλησε γιά τίς ἀναπηρίες του μέ τή συνηθισμένη μακρηγορία τῶν Ἀνατολιτῶν, οἱ ὅποιοι ἀρέσκονται στό νά διηγοῦνται στόν πρῶτο τυχόντα τίς ἀρρώστιες τους, εἴτε αὐτές εἶναι πραγματικές εἴτε φανταστικές. Μάθαμε ἀπ' αὐτόν ὅτι ὅσοι ἔμεναν ὅπως ἐκεῖνος μονίμως στό μοναστήρι προσβάλλονταν συνήθως ἀπό ρευματισμούς, γεγονός διόλου αξιοπερίεργο, ἂν κρίνουμε ἀπό τήν ὑγρασία τῆς σπηλιᾶς ὅπου διαμένουν (E 266, 268, 272, 273, 274, 280, 281).

55. [Ἐξω ἀπό τήν μονή]. Κατευθυνθήκαμε πρός τά δυτικά, σ' ἓνα ὀροπέδιο πού εἶναι ὁ συνήθης τόπος ἀναψυχῆς τους. Ἐξω ἀπό τήν πύλη, μᾶς ἔδειξαν κάτι σάν ξενοδοχεῖο γιά τή φιλοξενία τῶν Τούρκων²⁵ καί τῶν Ἑβραίων. Μᾶς εἶπαν ὅτι ἐκεῖ ἐπίσης διανυκτέρευαν κι ὅσοι ξένοι ἔφταναν στή μονή μετά τή δύση τοῦ ἡλίου, γιατί πέρα ἐκείνης τῆς ὥρας ὁ κανονισμός ἐπιβάλλει ἢ πύλη καί ὁ κα-

---

25. Οἱ βεζίρηδες καί οἱ Τοῦρκοι διοικητές, στούς ὁποίους δέν τολμᾶ κανείς ν' ἀρνηθεῖ τίποτε, εἶναι οἱ μόνοι μή χριστιανοί στούς ὁποίους οἱ μοναχοί ἐπιτρέπουν τήν εἴσοδο στή μονή τους, φοβούμενοι μήπως, σέ περίπτωση πού τούς ἀρνηθοῦν, ἔχουν νά ὑποστοῦν ἀντίποινα. Στό Βίο τοῦ Ἁγίου Σάββα ὁ χῶρος ὑποδοχῆς μνημονεύεται ὡς *Ξενοδοχεῖον* καί *Ἀρχονταρίκιον*, σελ. 253, τ. III Eccles. Graec. Monument.

ταρράκτης τοῦ σπηλαίου νά παραμένουν κλειστά. Τό ση-
μαντρο τῆς μονῆς ἀναγγέλλει τό σιωπητήριο κι ὁ ἀντίλα-
λός του ἀντηχεῖ σέ μιά μεγάλη ἀκτίνα ἐκεῖ γύρω. Τήν ἴδια
ῶρα, προσεύχονται καί γιά τούς ὁδοιπόρους. Γιά ὅσους
φτάσουν μετά τό σιωπητήριο, τούς ὑποδέχεται ἔξω ἀπό τή
μονή ἓνας κλειδοκράτορας, πού ἀναλαμβάνει νά φροντί-
σει γιά τίς ἀνάγκες τους. Ἐδῶ, ὅπως καί στίς ὀχυρωμένες
πόλεις, ὑπάρχουν τόσο ὁμάδες ἐξωτερικῆς περιφρούρη-
σης ὅσο καί βάρδιες ἐπιφυλακῆς μέσα στό ἐσωτερικό τῆς
μονῆς. Τέλος, σέ περίπτωση ἐπίθεσης, ἡ ὑπεράσπιση τῆς
πύλης ἀνατίθεται σ' ἓνα ἀπόσπασμα ὀπλισμένων ἀνδρῶν,
ἐπιλεγμένων ἀνάμεσα στούς κοσμικούς καλογήρους.

Διασχίσαμε τό ἴδιο ποταμάκι πού εἶχαμε περάσει κι
ὅταν ἀνεβήκαμε στή μονή. Πάνω στίς ὄχθες του, οἱ ἅγιοι
πατέρες μᾶς ἔδειξαν πολλούς μύλους, ἐνῶ ἀνάμεσα στ'
ἀμπέλια πού αὐτό ἀρδεύει, εἶδαμε τά ξωκλήσια τῆς Ἀγί-
ας Τριάδας, τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου καί τῶν Ἁγίων Πάντων.
Δρασκελίσαμε ἓνα φράχτη καί βρεθήκαμε σ' ἓνα πλάτω-
μα περιστοιχισμένο ἀπό κυπαρίσσια πού τά ἀγκάλιαζαν
οἱ ἀνθισμένες τήν ἐποχή ἐκείνη ἀγριοτριανταφυλλιές. Τό
κυκλικό αὐτό πλάτωμα εἶναι ἐπίπεδο καί ἀμμῶδες, καί
περιβάλλεται ἀπό χλοερά καί δενδρόφυτα λιβάδια. Πρίν
μᾶς ἀφήσουν ἐλεύθερους νά περιδιαβάσουμε σ' ἐκεῖνα τά
μέρη, μᾶς ὀδήγησαν σ' ἓνα κιόσκι, ὅπου μᾶς παρακάλε-
σαν νά σκαλίσουμε τά ὀνόματά μας πάνω σ' ἓναν ξύλι-
νο στύλο, ἔτσι ὥστε ἐκεῖνοι νά τά χαράξουν κατόπιν μέ
τό κοπίδι. Ὁ κ. Cartwright σημείωσε τό δικό του ὄνομα κι
ἐγώ ἔγραψα τό δικό μου πρῶτα γαλλικά καί μετά μέ ἐλλη-
νικούς χαρακτήρες κι αὐτοί ἀμέσως τά ἀντέγραψαν μέσα
στό λεύκωμα τοῦ κοινοβίου. Ὅταν φύγαμε ἀπό ἐκεῖνο τό
περίπτερο μέ τήν τόσο ὠραία θέα, πήγαμε καί καθίσα-

με στά χλοερά ἀναχώματα πού περικύκλωναν συμμετρικά αὐτό τό χῶρο, ἐνῶ στή μέση ὀρθωνόταν ἡ ἐκκλησία πού ἀνήκε στό κοιμητήρι τοῦ κοινοβίου. «Ἐδῶ», μάς εἶπε ἓνας ἀπό τούς ἀσκητές, «εἶναι τό λιμάνι ὅπου ἐρχόμαστε κι ἀράζουμε μετά ἀπό τίς φουρτουῖνες τῆς ζωῆς. Προτοῦ ὁ Βελῆ Πασᾶς μάς ἐπιτρέψει νά χτίσουμε ἐδῶ ἓνα παρεκκλήσι, θάβαμε τούς ἀδελφούς μας στά ὑψώματα πού δεσπόζουν πάνω ἀπό τή μονή μας, τώρα ὅμως τούς κρατάμε μέσα στούς κόλπους τῆς οἰκογένειάς μας. Ἐρχόμαστε κάθε ἡμέρα στά μνήματά τους καί στίς στιγμές τῆς ἀνάπαυλας ἀπό τή δουλειά μας ἀναθυμόμαστε τίς αἰώνιες ἀλήθειες πού ἐκεῖνοι μάς προανήγγειλαν στό διάστημα τῆς ἐφήμερης ζωῆς τους».

Ἐπιστρέφοντας στό μοναστήρι, μάς ἔδειξαν μιά σπηλιά πού βρισκόταν πάνω ἀπό τόν ἀψιδωτό θόλο τοῦ μεγάλου σπηλαίου, μέσα στό ὁποῖο ὑπῆρχαν ἄλλοτε δύο παρεκκλήσια ἀφιερωμένα στήν Ἀνάληψη καί τόν Ἅγιο Ἰωάννη Θεολόγο. Γιά ν' ἀνεβεῖ κανείς ἐκεῖ χρησιμοποιοῦσε μιά σχοινένια σκάλα, ἀλλά ἡ κακεντρέχεια πού δηλητηριάζει τά πάντα ἔγινε αἰτία νά διαδοθεῖ ὅτι τό κοίλωμα αὐτό περιεῖχε κάποιους θησαυρούς, μέ ἀποτέλεσμα, ἐδῶ καί πολύ καιρό τώρα, οἱ καλόγηροι νά ἐγκαταλείψουν αὐτούς τούς βωμούς, τούς ὁποίους δέν ἐπισκέφτεται πλέον κανένας (Ε 274, 275).

56. [Τά οἰκονομικά τῆς μονῆς]. Μιά καί τά οἰκονομικά ζητήματα ἦταν μιά εὐαίσθητη χορδή, ἀπέφυγα νά ὑποβάλλω ἐρωτήματα πάνω σ' αὐτό τό θέμα. Ἀρκέστηκα στήν πληροφορία ὅτι οἱ εἰσπράξεις καλύπτουν τά ἔξοδα κι ἔκανα τή σκέψη ὅτι τά πλούσια ἀβαεῖα μας, πού εἶχαν μεταβληθεῖ σέ πραγματικά ἄντρα Ἐπικουρείων καί σπατα-

λοῦσαν τήν περιουσία τους σέ συμπόσια ἀντί νά τήν ἀναλώνουν σέ ἐλεημοσύνες, δύσκολα θ' ἀνταποκρίνονταν στίς δαπάνες μιᾶς φιλοξενίας ἀντάξιας ἐκείνης τῶν μοναχῶν τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου. Οἱ ἱερωμένοι αὐτοῦ τοῦ ἐρημητηρίου, χωρίς νά διαθέτουν διπλά κατάστιχα γιά τόν ὑπολογισμό τῶν ἐξόδων καί τῶν ἐσόδων, χωρίς νά ἔχουν καμιά ἐπιδεικτική τάση, ζοῦν ἀποκλειστικά καί μόνο γιά νά προσφέρουν εὐεργεσίες, καί τήν οἰκονομία τους διέπουν οἱ ἀρχές μιᾶς θεάρεστης φιλανθρωπίας πρὸς χάριν ὄλων τῶν δυστυχισμένων. Δέν παύουν νά ἐπαναλαμβάνουν ὅτι ὁ πατέρας τῆς οἰκογένειας καταδικάζει τόν ἀνάρμοστο ζῆλο ὅσων ἐπιχειροῦν νά διαχωρίσουν τήν ἡρα ἀπό τό σιτάρι. Ἐτσι λοιπόν ὁ ξένος, ὅποιο κι ἂν εἶναι τό θρησκευμά του, ἢ πατρίδα του ἢ ἡ γλῶσσα του, δέν θά χτυπήσει τήν πόρτα τους ματαίως. Κανέναν δέν θά ρωτήσουν ἀπό πού ἔρχεται, σέ ποιό θεό πιστεύει, ποιό εἶναι τ' ὄνομά του, γιά νά τοῦ προσφέρουν μιά χεῖρα βοήθειας καί κυρίως δέν ζητοῦν νά μάθουν πότε θ' ἀναχωρήσει. Ἀδιάφορο ἂν μπροστά τους παρουσιαστεῖ Χριστιανός, Τοῦρκος, Ἑβραῖος, Τσιγγάνος ἢ Ἀναστενάρης, ἐκεῖνοι θά τοῦ δώσουν πάντοτε ὅσο ψωμί θελήσει γιά νά χορτάσει, μιά γενναία μερίδα κρασί, ἐλιές, χόρτα, τυρί, σπανίως ὅμως κρέας, πού δέν ἀποτελεῖ ἄλλωστε προϊόν πρώτης ἀνάγκης γιά τούς Ἀνατολίτες. Τυχαίνει νά βροῦν καμιά φορά φτωχούς ἢ ἀρρώστους σέ ἀπόμερες γωνιές καί τότε θά προσφέρουν στόν ἐγκαταλειμμένο ἐκεῖνο Λάζαρο ἀλλά καί στόν κάθε ξένο τήν ἀμέριστη συμπαράστασή τους καί μάλιστα τόσο μεγαλύτερη, ὅσο πιά ἀναξιοπαθῆς δείχνει αὐτός νά εἶναι. Ἀλλά κι οἱ τόσες φροντίδες τῶν μοναχῶν δέν πηγαίνουν χαμένες κι εἶναι σπάνιο νά καταχραστεῖ κάποιος τῆς φιλοξενίας τους. Οἱ Τοῦρκοι σέβονται ἀνθρώπους ἀπό τούς

όποιους δέχονται τόσες πολλές έλεημοσύνες. Για τούς Έλληνες, θά ήταν σάν νά πρόσβαλαν τόν ίδιο τό Θεό άν έπαιρναν περισσότερο άπ' ότι χρειάζονταν καί τόσο οί πιστοί όσο κι οί άπιστοι έχουν άρκετή άξιοπρέπεια, ώστε νά μή φανοῦν ποτέ ούτε άδιάκριτοι ούτε άπαιτητικοί. Δέν συμβαίνει όμως το ίδιο καί μέ τόν Πατριάρχη καί μέ τούς προκαθήμενους τής Όρθόδοξης εκκλησίας, οί όποιοι συχνά, υπό μορφήν όφειλῆς, βοήθειας ή δανείου, αποσποῦν χρήματα από τούς καλογέρους του Μεγάλου Σπηλαίου, καλυπτόμενοι πίσω από τά ίδια άναξιοπρεπή προσχήματα πού μετέρχεται κι ή φορολογία, προκειμένου ν' άρπάξει ως καί τήν τελευταία δεκάρα της από τή χήρα. Οί άσκητές δέν καταφέρναν πάντα νά ξεφεύγουν από τήν άπληστία των πασάδων του Μοριά μέ τήν ίδια έπιτυχία κι ή ύποτιθέμενη ευμάρεια τής μονῆς ήταν τό τίμημα για πολλές ταπεινώσεις. Οί έφήμερες ώστόσο αυτές κακοδαιμονίες δέν έπληξαν καίρια τήν άγία Θηβαίδα, αντίθετα μάλιστα συνέβαλαν στην άνοδο τής ευημερίας της. Έτσι καλλιεργήθηκαν καί νέες άγονες εκτάσεις, ώστε ν' αντιμετωπιστούν οί δαπάνες, καί οί καλόγεροι του Μεγάλου Σπηλαίου παρέμειναν ένωμένοι χάρη σ' ένα πνεῦμα όμόνοιας πού τούς βοήθησε νά υπερπηδήσουν δυσχέρειες ικανές νά διαλύσουν όποιοδήποτε άλλο ίδρυμα εκτός από τή θρησκευτική κοινότητα. Η παράδοση τούς υπέδειξε τήν όδό πού έπρεπε ν' ακολουθήσουν, μέ τήν έμμογή τους στην εργασία καί τή φιλανθρωπία. Άς παραμείνουν, λοιπόν, πιστοί στους θεσμούς τους! Τά ροζιασμένα χέρια τους άς μήν περιφρονήσουν ποτέ τό δικέλλι! Άς μήν αναθέσουν σε άμβιβόμενους εργάτες τήν τίμια άγροτική εργασία, πού στέφεται από τίς δάφνες τής θρησκείας! Άς παραμείνουν μακριά από τίς ματαιότητες του αιώνα, έχοντας κατακτήσει

τίς καρδιές ὄλων, γιατί ἀκόμη κι ὁ ἴδιος ὁ ἐχθρός τῆς χριστιανοσύνης θά προσεγγίζει μέ σεβασμό ἓνα καθαγιασμένο ἀπό τήν ἄσκηση τῆς ἀρετῆς ἐρημητήριο, μιᾶς ἀρετῆς στή σκιά τῆς ὁποίας θά εὐημεροῦν ἐκεῖνοι (E 279, 280).

Γ.- Ἄλλες μονές

57. [Σαλαμίνα. Ἀπόσπασμα ἐπιστολῆς τοῦ ἀδελφοῦ μου]. Τί θυελλώδη νύχτα περάσαμε! Ἡ θάλασσα, ὄλο καί πιό τρικυμισμένη, δέν μᾶς ἐπιτρέπει νά διακινδυνεύσουμε ξανά. Οἱ ναυτικοί μας μοῦ ἔβαλαν τήν ἰδέα καί ἔγραψα ἓνα γράμμα στόν ἡγούμενο ἑνός μοναστηριοῦ, λίγο μακρύτερα, γιά νά μοῦ στείλει τρόφιμα. Αὐτό καί ἔκανε, προσκαλῶντάς με νά πάω κοντά του. Τό μοναστήρι του, ὅπου ἔφτασα κατά τό βραδάκι, ὕστερα ἀπό τριάμισυ χλμ. περίπου δρόμο, μέ τά τείχη καί τούς δαντελωτούς προμαχῶνες τους, μοιάζει μέ γοτθικό πύργο. Βρίσκεται στήν πλαγιά τῶν ὀρέων πού βλέπουν ἀπέναντι τή Μεγαρίδα. Οἱ μοναχοί μέ δέχτηκαν ἐγκάρδια καί, παρόλο πού νήστευαν γιά τά Χριστούγεννα, δέ σκέφτηκαν νά μοῦ τό ἐπισημάνουν. Ἄναψαν φωτιά σ' ἓνα πεντακάθαρο κελλί. Ἐκοψαν πουλερικά, ἔψησαν ψωμί στή χόβολη καί ὄλα αὐτά, ἀντίθετα μέ τίς συνήθειες, ἔγιναν ἀθόρυβα καί χωρίς μπερδέματα.

Τό μοναστήρι, πού εἶναι ἀφιερωμένο στήν Παναγιά Φανερωμένη, ἔχει ἓναν ἡγούμενο, εἴκοσι δύο καλογήρους καί εἴκοσι τέσσερις λαϊκούς βοηθούς ἢ ὑπηρέτες. Ὁ ἡγούμενος, πού βρισκόταν στά χωράφια, ἐπέστρεψε καί θέλησε νά μοῦ κάνει παρέα στό γεῦμα. Τό πρῶτο πρᾶγμα πού μοῦ ἔδωσαν ἦταν ἓνα ποτηράκι τσίπουρο μελιοῦ, ἓνα νέκταρ

πού μπορούσε νά κερδίσει τόν ἔπαινο τῶν πιο ἐκλεκτικῶν καλοφαγάδων. Μιλῶντας μέ τήν ἀγιότητά του, ἔμαθα πώς τό μεγαλύτερο μέρος τῶν ἐσόδων τοῦ μοναστηριοῦ προέρχεται ἀπό ἐλαιόδεντρα φυτεμένα στή Μεγαρίδα. Κατάλαβα πώς εἶχαν τόν τρόπο τους καί μάλιστα γιά τά καλά. Ἡ καμπάνα κτύπησε καί ὁ ἡγούμενος μέ ἄφησε γιά νά πάει νά ψάλλει. Δέν ἄργησα νά τόν ἀκολουθήσω. Τήν ἐπομένη, ἐπισκέφθηκα καί εἶδα μέ προσοχή τήν ἐκκλησία, ὅπου μέτρησα ὀκτώ μαρμάρινους καί γρανιτένιους κίονες. Ἐδῶ καί δώδεκα χρόνια πού ταξιδεύω στήν Ἑλλάδα, ἔχω δεῖ πολλές μητροπόλεις. Καμιά ὅμως δέν εἶχε τόσες πολλές μορφές σέ νωπογραφία. Δέν νομίζω πώς ὑπερβάλλω, ἄν πῶ ὅτι ὑπάρχουν πάνω ἀπό ἑκατόν πενήντα χιλιάδες. Ἐκτός ἀπό τούς δαίμονες πού βασανίζουν καμπόσους Τούρκους, σωριασμένους μαζί μέ ἐπισκόπους, πασάδες, πατριάρχες καί σουλτάνους –οἱ Ἕλληνες ζωγράφοι δέν παραλείπουν ποτέ νά τούς ζωγραφίζουν στήν κόλαση— ὑπῆρχαν ἀναρίθμητοι ἄγγελοι καί ἅγιοι. Χρειάστηκε ν' ἀκούσω μιά μακροσκελή ἱστορία τῆς Ἁγίας Μαρίας, πού ἀπεικονίζεται νά σπάζει τό κεφάλι τοῦ Ἐωσφόρου μέ ἕνα πέλεκυ, καί ἕνα σωρό ἀγιολογίες τίς ὁποῖες ἀφηγοῦνται εὐχαρίστως οἱ μοναχοί στούς περίεργους.

Χωρίς νά διστάσω, ζήτησα νά συντομευτοῦν αὐτές οἱ ἀφηγήσεις, γιά νά ἐπισκεφθῶ τά κελλιά, πού τά βρῆκα καθαρά καί καλοεπιπλωμένα. Ὑστερα μέ πῆγαν στόν τάφο τοῦ Ἁγίου Λαυρεντίου, λέγοντάς μου τήν ἱστορία του μέ ὅλες τίς λεπτομέρειες. Στήν οὐσία, εἶναι παρόμοια μ' αὐτές πού γνωρίζουμε, ἐκτός ὅμως τοῦ ὅτι οἱ Γάλλοι παίζουν ἐδῶ, σύμφωνα μέ τήν ἀφήγηση, κάποιο θρησκευτικό ρόλο, πού τόν θεωρῶ εὐγενική ἐπινόηση τοῦ ἡγούμενου, στόν ὁποῖο πρόσφερα μιά λαμπάδα γιά τόν ἰδρυτή τοῦ μο-

ναστηριοῦ. Σέ ανταπόδοση, δέχτηκα ἓνα πουλερικό καί ἓνα μπουκάλι τσίπουρο μελιοῦ. Ὑστερα φύγαμε, ανταλλάσσοντας ἀμοιβαῖες εὐχές γιά μακροήμερευση. Ὁ ἡγούμενος ἐπέστρεφε στίς δουλειές του κι ἐμεῖς ξαναμπήκαμε στό θυελλώδες πέρασμα, ὅπου ὁ ἄνεμος καί τά κύματα σάν σέ συνομωσία μᾶς ἔσπρωξαν ἐπιτέλους στόν Πειραιά (Δ 477-478).

58. [Μονή Ἀγίου Γεωργίου στόν Φενεό]. Μόνο οἱ Ὀρφεῖς τοῦ χριστιανισμοῦ εἶχαν τή δύναμη νά ἐμφυσήσουν τή ζωή στήν ἔρημο. Ἴσως ἡ δόξα τῆς ἀναγέννησης τῆς Ἑλλάδας νά ἐπιφυλασσόταν στά τέκνα τοῦ Ἀγίου Βασιλείου. Βρήκαμε τόν ἡγούμενο ὄρθιο μέσα στήν αὐλή, ἀκουμπισμένο πάνω στό ἀρχαῖο σκῆπτρο τῆς ἱεροσύνης. Ἐψελνε τόν ἔσπερινό, περιτριγυρισμένος ἀπό μερικούς μοναχοὺς πού ἐπέστρεφαν ἀπό τίς γεωργικές ἐργασίες. Μέ τή φωνή του, ἤθελε νά ἐπικαλεστεῖ τις εὐλογίες τοῦ Οὐρανοῦ γιά τό κοινόβιό τους καί προσευχόταν στό Θεό ν' ἀπομακρύνει ἀπό τόν ὕπνο τους *τίς φαντασιώσεις καί τά φροῦδα ὄνειρα*. Ὁ οἰκονόμος, στόν ὁποῖο εἶχαν ἀναθέσει νά μᾶς ὑποδεχτεῖ, μᾶς ὀδήγησε στήν ἐκκλησία, στολισμένη μέ λύχνους, μέ ἀσημένια ἢ ἐπιχρυσωμένα πολύφωτα καί μέ *τάματα*, προσφορά ὁποίων πιστῶν ἐπισκέπτονται τήν ἐκκλησία τοῦ Ἀγίου Γεωργίου. Ὁ ἡγούμενος μᾶς παραχώρησε τό κελί του κι ἐμεῖς ἀνάψαμε φωτιά, γιατί τό κρύο εἶχε ἀρχίσει νά γίνεται τσουχτερό σ' αὐτά τά ὄρεινά μέρη [...].

Περάσαμε τή βραδιά μας ἀκούγοντας βίους Ἀγίων καί ἐξιστορήσεις θαυμάτων. Ἐγινε λόγος γιά Βρικόλακες, πού περιφέρονται τίς νύχτες γύρω ἀπό τή λίμνη Ζάρακα. Ἐνας ἀπό τούς καλογέρους, ὁ ὁποῖος ἔλειπε κατά σύμπτωση τήν

ἡμέρα ἐκείνη, τούς εἶχε δεῖ ἑκατό φορές στή ζωή του. Ὁ μοναχός Κωνσταντίνος τούς εἶχε ἀκούσει συχνά νά φωνάζουν. Ἄν ἦταν ἐδῶ, θά μᾶς διηγόταν ἐξωφρενικά πράγματα. Καί λέγοντας αὐτά ἔκλειναν ὅλες τίς πόρτες καί στριμώχνονταν ὁ ἕνας κοντά στόν ἄλλο, λές καί φοβόντουσαν τά πνεύματα. Νόμιζες ὅτι θά ἔβλεπες νά ἐμφανίζονται μπροστά σου οἱ Λυκάνθρωποι πού γέννησε ἡ μυθομάνα Ἑλλάδα καί πού οἱ ἱστορίες τους ἀναπαράγονται μέ χίλιες δύο διαφορετικές ἐποχές, προσφέροντας εὐχαρίστηση καί διασκέδαση σ' ὅλες τίς χῶρες ὅπου τίς διηγοῦνται [...]. Μέ τήν ἐπιστροφή τοῦ ἡγούμενου στίς τρεῖς τή νύχτα, τερματίστηκαν καί οἱ διηγήσεις τῶν μοναχῶν. Ἐκεῖνος μᾶς εὐλόγησε κι ἀφοῦ πρῶτα προσκύνησε τίς εἰκόνες τῶν Ἀγίων κι ἀναψέτα θυμιατήρια μπροστά σέ καθεμιά ἀπ' αὐτές, ὅπως ἔκανε κάθε βράδυ, ἀποσύρθηκε γιά νά μᾶς ἀφήσει νά κοιμηθοῦμε (E 150-151, 158-159).

59. [Βοιωτία]. Ἡ μονή τοῦ ἀγίου Λουκᾶ ἀριθμεῖ πάνω ἀπό ἑκατό μοναχοῦς. Οἱ περισσότεροι ἀσχολοῦνται μέ τή γεωργία καί τήν κτηνοτροφία, κατά τόν κανόνα τοῦ ἀγίου Βασιλείου, ὁ ὁποῖος ἐπιτάσσει τή χειρωνακτική ἐργασία στούς μαθητές του. Ἡ ἐκκλησία, ὅπως τήν περιέγραψαν ἀρκετοί περιηγητές, κτίστηκε μέ τά ὑπολείμματα τῶν ναῶν καί τῶν δημοσίων κτηρίων τῆς Στίριδος. Φέρει πολλές ἀρχαῖες ἐπιγραφές, ἀναθήματα, πιστοποιήσεις θεραπειῶν ἐκ θαύματος, εἶναι ἄγνωστον ὅμως τί ἀπέγινε τό πολύτιμο λείψανο τοῦ ἀγίου πού κάνει ἀκόμα θαύματα. Οἱ ἀρετές πού τοῦ ἀποδίδουν ἀποτελοῦν πανάκεια γιά ὅλο τόν κόσμο. Οἱ μοναχοί τῆς Ἀγίας Λαύρας στόν Ἄθω μαρῶνουν ὅτι διαθέτουν ἕνα τμῆμα τοῦ σώματος τοῦ ἀγίου Λουκᾶ τοῦ Στιριώτη.

Οί Sproon και Vehler σκιαγραφοῦν μέ πολύ γοητευτικά χρώματα ὀρισμένα ἐρημητήρια πού βρίσκονται ἀπ' αὐτή τήν πλευρά τοῦ Ἑλικώνα. Εἶδαν μέ τά μάτια τους ἕνα τέτοιο καταφύγιο, πού βρίσκεται σέ ἀπόσταση δυόμιση περίπου χλμ. ἀπό τή μονή. «Ὁ κῆπος ἦταν εὐρύς. Ὑπῆρχε ἕνα κελλί και ἕνα ὠραῖο προσευχητάρι στό ἄνω ἄκρο του. Πιό κάτω ἀπλωνόταν ὀφιωτά μία πηγὴ μέ ὑπέροχο νερό και πιό πέρα κυλοῦσε ἕνα ποτάμι, πού κατέβαινε σέ μικρούς καταρράκτες τίς πλαγιές τοῦ Ἑλικώνα και χανόταν μουρμουρίζοντας πάνω στά χαλίκια και τούς τεράστιους βράχους πού ἔφρασαν τήν κοίτη του. Τό λευκό κεφάλι τοῦ ἀναχωρητῆ, πού φοροῦσε μακρὸ καφέ χιτῶνα, ἐμοιάζε μέ τίς χιονοσκεπάστες κορυφές τοῦ ὄρους τῆς ποίησης. Αὐτός ὁ εὐσεβῆς ἐρημίτης σκάλισε μέ ἀπαράμιλλη τέχνη σταυρούς, ἀποτυπώνοντας στοιχεῖα πού ἔπαιρνε ἀπό τίς γραφές. Τόν ὑπηρετοῦσε ἕνας ταπεινός σύντροφος και οἱ δύο καλόγηροι πού ζοῦσαν σέ γειτονική καλύβα, προσφέροντας στούς ταξιδιωτὲς ψωμί, ἐλιές, ξανθόμελο και κρασί, ξαναβρῆκαν τήν ἀρχέγονη φιλοξενία πού πρόσφεραν οἱ ἄνθρωποι, πού τό πέρασμά τους στή γῆ σημαδεύεται ἀπό εὐεργεσίες και προσευχή.» (Δ 113-114).

60. [Βελβενδός]. Ἡ Μονὴ Προδρόμου περικλέει ἕκατόν ἑβδομήντα κελιά, πολυάριθμες αἴθουσες και μίαν ἐκκλησία ὅπου ἱεουργοῦν ἕκατό ἱερωμένοι. Στά εἰσοδήματα τῆς μονῆς προστέθηκαν και ἀρεκτά μετόχια, ἀμπέλια και ἀγροκτήματα, πού τά λένε *Ἄγρους*. Χάρη στή χριστιανική φιλευσπλαχνία, τό μοναστήρι εἶναι γνωστό σάν τό καταφύγιο τοῦ κάθε ξένου, στόν ὅποιο προσφέρεται φιλοξενία ἀφιλοκερδῶς, εἴτε εἶναι ὀδοιπόρος και ζητᾶ νά τόν ἐλεήσουν μ' ἕνα κομμάτι ψωμί, εἴτε εἶναι καβαλάρης.

Τό *ἀρχονταρίκιον* φιλοξενεῖ φτωχό καί πλούσιο ἀντάμα, δίνοντάς του νά πάρει μαζί του καί φαγητό γιά νά συνεχίσει τό δρόμο του.

Σ' αὐτήν τή μονή φυλάσσεται ἡ διαθήκη τοῦ ἱδρυτῆ, ἡ ὁποία, ἐκτός ἀπό τόν καταστατικό χάρτη τοῦ τάγματος, περιέχει καί τίς ταξιδιωτικές ἀφηγήσεις τοῦ Ἁγίου, καθώς καί τόν κατάλογο τῶν Ἀδελφάτων ἐκείνων πού ἦταν φόρου ὑποτελεῖς. Σύμφωνα μ' αὐτήν τή χάρτα, οἱ ἱερωμένοι τῆς Μονῆς Προδρόμου παρακρατοῦν ἀπό κάθε οἰκογένεια τοῦ Βελβενδοῦ μιά ὀκά γνεσμένου λιναριοῦ, καθώς καί διάφορες ἄλλες εἰσφορές πού πληρώνονται μέ τή μορφή φεουδαρχικοῦ δικαιώματος. Εἶναι πιθανόν ἡ συνήθεια αὐτή νά ἀνάγεται στήν ἐποχή τῆς ἐπιδρομῆς τῶν Νορμανδῶν στήν περιοχή ἐκείνη τῆς Μακεδονίας, στήν ὁποία ἐγκαταστάθηκαν αὐτοί, μέσα στίς τόσες ἄλλες κακοδαιμονίες τῆς αὐτοκρατορίας, συμμαχώντας μέ τούς Τούρκους, μερικά φύλα τῶν ὁποίων ἐξακολουθοῦσαν νά εἶναι χριστιανικά (Γ 131-132).

61. [Ἐρύμανθος, μονή Ἁγίου Ἀναστασίου]. Μᾶς εἶδαν ἀπό μακρυά, κι ὁ ἡγούμενος μᾶς περίμενε στήν εἴσοδο τῆς ἐκκλησίας, ὅπου μπήκαμε γιά νά προσκυνήσουμε τούς Ἁγίους Θεοδώρους, τούς προστᾶτες τοῦ θρησκευτικοῦ ἐκείνου ἐρημητηρίου. Μετά ἀπ' αὐτό τό τελεουργικό, μπαίνοντας στό προαύλιο βρήκαμε τούς μοναχούς νά ξαναχτίζουν τόν τοῖχο τοῦ περιβόλου πού εἶχε πέσει μέ τό σεισμό, ἕνα σεισμό ὁ ὁποῖος εἶχε γίνει αἰσθητός πρὶν ἀπό λίγες ἡμέρες σ' ὅλη τήν Ἀχαΐα. Μᾶς ὁδήγησαν σ' ἕνα κελί γεμᾶτο μέ προμήθειες καί μέ δέρματα, ἀπό τά ὁποῖα ἀναδυόταν μιά μυρωδιά τράγου. Αὐτό τό δῆθεν *κελάρι* ἦταν τό ὑπνοδωμάτιο τοῦ ἡγουμένου, ἀλλά κι ὁ ὁ μόνος εὐπρε-

πῆς χῶρος μέσα σ' ὄλο τό μοναστήρι, μιά καί τόσο τά κελιά ὅσο κι οἱ διάδρομοι ἦταν τόσο ἀκάθαρτοι, ὥστε θά προτιμοῦσα νά μή μιλήσω γι' αὐτά.

Δειπνήσαμε μέ τίς προμήθειές μας, καί τήν ὥρα τοῦ δείπνου ἐπισύραμε πάνω μας τίς ἐπικρίσεις τῶν καλογήρων, πού ἔφριξαν ὅταν μᾶς εἶδαν νά τρῶμε χοιρομέρι, μιᾶς καί διανύσαμε τήν περίοδο τῆς Σαρακοστῆς τῶν Ἀποστόλων κι ἐκεῖνοι τηροῦσαν νηστεία. Μάταια τούς ἐξηγήσαμε ὅτι οἱ κανόνες τῆς δικῆς μας ἐκκλησίας δέν μᾶς ὑποχρέωσαν νά νηστεύουμε ὅπως αὐτοί, ἐκεῖνοι μειδιοῦσαν περιφρονητικά. Πείστηκαν τότε μόνο, ὅταν δωρήσαμε στή μονή τῶν Ἁγίων Θεοδώρων μερικά τσεκίνια, καί τότε μόνο παραδέχτηκαν ὅτι ἡμασταν καλοί χριστιανοί. Μᾶς ἔβγαλαν ἀπό τό κελάρι τους τό καλύτερο κρασί, προθυμοποιήθηκαν νά μᾶς ψήσουν κοτόπουλα στή σούβλα, κι ἐπιπλέον μᾶς σκλάβωσαν μέ τήν εὐγενειά τους, προσφέροντάς μας λουλούδια κι ἀνθοδέσμες ἀπό τριαντάφυλλα (E 260-261).

62. [Μετέωρα]. Ὡς καί οἱ πιά ἀπρόσιτες πυραμίδες, ὡς καί τά γεισώματα, ὡς καί οἱ σχισμές τῶν βράχων, εἶναι ὅλα διάσπαρτα μέ κελιά, μέ παρεκκλήσια καί μέ βωμούς, ἀνεγερμένα ἀπό ἀναχωρητές πού καθαγίασαν ὅλα τά σημεῖα τοῦ αἰθέριου ἐκείνου ἐνδiciαιτήματος καί τό κατέστησαν γενέτειρα γῆ τους, κάπου ἀνάμεσα στόν κόσμο τῶν ἀνθρώπων καί τήν αἰωνιότητα. Γιά ποιό λόγο ὁμως αὐτές οἱ κατοικίες, πού ὄφειλαν νά εἶναι ἀπλῶς ἕνα καταφύγιο γιά τίς ἀγνές ψυχές, ἔχουν μεταβληθεῖ σέ κρατικές φυλακές, ἔχοντας ἄτεγκτους δεσμοφύλακες τούς μοναχοί; Πῶς μπόρεσαν κι ἔγιναν κι ἐκεῖνοι συνεργοί τῶν ἐγκληματικῶν ἐνεργειῶν τῆς τυραννίας; Μόνον ἢ ἀμφιταλα-

ντευόμενη θέση τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας θά μπορούσε νά δικαιολογήσει αὐτήν τή συμπεριφορά.

Πληροφορήθηκα ὅτι τά εἰσοδήματα τῶν μονῶν τῶν Μετεώρων, ἂν ἐξαιρέσουμε τίς ἐλεημοσύνες τῶν πιστῶν καί τά κέρδη ἀπό τά ἐπιδόματα τῶν φυλακισμένων τοῦ κράτους, ἀναλογοῦν σέ σαράντα βαλάντια ἐτήσιας ἔγγειας περιουσίας, ἀπό τά ὅποια δώδεκα καταβάλλονται στό σατράπη τῶν Γιαννίνων καί δέκα στόν Πατριάρχη. Τό πλεόνασμα διατίθεται γιά τή διατροφή σαράντα μοναχῶν, καθῶς καί γιά τό φιλανθρωπικό ἔργο τους, δηλαδή τή φιλοξενία τῶν ὀδοιπόρων καί τῶν Ἀλβανῶν, τῶν ἀδηφάγων ἐκείνων παράσιτων πού ἀποτελοῦν τή μάστιγα ὅλων τῶν μοναχῶν σέ κάθε σημεῖο τῆς Ἑλλάδας.

[...] Μοῦ ἀφηγήθηκαν ὅτι ὁ μοναχός-φούρναρης εἶχε σιγά-σιγά κάψει σάν προσάναμμα στόν φούρνο του ἕναν σημαντικό ἀριθμό χειογράφων φυλαγμένων σέ σεντούκια. Ὁ Belon καταμαρτυρεῖ τήν ἴδια βαρβαρότητα καί στούς μοναχοὺς τοῦ Ἄθω: *Ἀνάμεσα στούς ἕξι χιλιάδες καλογήρους πού ζοῦν συγκεντρώμενοι πάνω σ' αὐτό τό βουνό, μόλις καί συναντᾶμε δύο ἢ τρεῖς σέ κάθε μοναστήρι πού νά ξέρουν ἀνάγνωση καί γραφή. Γιατί οἱ ἱεράρχες τῆς ἑλληνικῆς ἐκκλησίας, καθῶς καί οἱ πατριάρχες, οἱ ὅποιοι ἀντιστρατεύονται τή φιλοσοφία, ἀφορίζουν ὅσους ἱερεῖς καί μοναχοὺς συλλαμβάνουν νά γράφουν ἢ νά διαβάζουν βιβλία ἐκτός τῶν θεολογικῶν, καί διαδίδουν στόν ὑπόλοιπο κόσμο ὅτι δέν εἶναι θεμιτό γιά ἕναν Χριστιανό νά ἐμβαθύνει στήν ποίηση καί τή φιλοσοφία.* Κεφ. XL, φ. 37 καί 38 (Γ 240, 239, 244).

63. [Μονή Ἀγίου Ἰακώβου, κοντά στό Καλπάκι]. Περιπλανήθηκα στή στοά τοῦ μοναστηριοῦ, ὅταν, στό βάθος

τοῦ διαδρόμου, συνάντησα τόν ἡγούμενο. Λανάριζε μαλλί. Μέ πληροφορήσε ὅτι τό μοναστήρι εἶχε παλιότερα τριάντα μοναχοὺς καί ἄλλους τόσους ὑποταχτικούς καί ὅτι τό εἰσόδημά του ἀπό τά κτήματα ἦταν 10.000 πιάστρα τό χρόνο. Τόν ρώτησα ἂν εἶχε χειρόγραφα.

— Ἄ, εἶπε, παλιές ἱστορίες, ὁ θεός νά μᾶς φυλάει ἀπ'αὐτά. Ἐμεῖς εἴμαστε ὀρθόδοξοι καί ὅλα αὐτά, πού ἔχουν γράψει οἱ Ἑλληνες εἰδωλολάτρες, ἔχουν πιά καεῖ. Καί θά ἔκαιγα καί ἄλλα, ἂν ἔπεφταν στά χέρια μου οἱ περιγαμηνές τους.

— Ἀλλά, τοῦ εἶπα, ἄλλοῦ οἱ μοναχοί διατήρησαν αὐτά τά μνημεῖα καί στίς φροντίδες τους αὐτές χρωστᾶμε τή διατήρηση τῶν ὠραίων ἔργων τῆς Ἀρχαιότητας.

— Δέν τά γνωρίζω ἐγώ αὐτά, εἶπε. Θά εἶχαν κάμει καλύτερα νά λανάριζαν τό μαλλί τους (B 69-70).

Οἱ καλόγεροι ἔχουν καταστρέψει περισσότερα χειρόγραφα καί μνημεῖα ἀπ' ὅ,τι οἱ βάρβαροι πού ἐρήμωσαν τήν Ἑλλάδα. Βρίσκει κανεῖς ἕνα ἄγαλμα ἢ ἕνα ἀνάγλυφο μέ μορφή: «Ἡ ὄψη τους κηλιδώνει τό φῶς τοῦ ἡλίου», λένε καί τό καταστρέφουν. Εἶναι εὐτυχής ὁποῖος κατορθώσει νά τό ξανακρύψει προτοῦ τό καταστρέψουν, γιατί ἡ συνηθισμένη τύχη του εἶναι νά τό κάνουν ἀσβέστι ἢ νά τό χτίσουν σέ κάποιον τοῖχο. Τό ἴδιο γίνεται καί μέ τίς ἐπιγραφές κλπ. Οἱ καιροί, ὅμως, ἔχουν ἀλλάξει σήμερα (B 76).

64. [Στροφιλιὰ Ἀχαΐας]. Τό χωριό πού γειτονεύει μέ τό караβανσεράγι ἀπαρτίζεται ἀπό τριάντα οἰκογένειες, ὅλες στήν ὑπηρεσία τῶν μοναχῶν τῆς μονῆς τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ κοντά στή Βοστίτσα. Ἐδῶ διαμένει, σ' ἕνα κτίσμα πού θυμίζει γοτθικό πυργίσκο, ἕνας ἀπό τούς καλογέρους,

ὁ ὁποῖος εἶναι ἐπιφορτισμένος μέ τήν εἴσπραξη τῶν φεουδαρχικῶν φόρων. Μέ τήν ιδιότητά του ὡς πυργοδεσπότη, εἰσπράττει τή δεκάτη καί κάνει χρέη τοποτηρητή γιά λογαριασμό τῆς κοινότητάς του. Τό τιμάριο προέρχεται ἀπό μιά δωρεά πού εἶχαν προσφέρει οἱ Παλαιολόγοι στή μονή τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ κι ἔτσι αὐτό παρέμεινε στήν ιδιοκτησία της. Μόνο ἄνθρωποι τόσο ἐργατικοί ὅσο οἱ μοναχοί θά μπορούσαν νά συντηρήσουν ἕνα κτῆμα μέσα σέ μιά τόσο ἀνθυγιεινή περιοχή. Δέν μοῦ ἐπετράηκε ἡ εἴσοδος στόν πύργο τοῦ εὐγενοῦς κοινοβιάτη, ἐπειδή κάποιιοι τοῦ εἶπαν ὅτι ἤμουν Ἄγγλος. Ἡ παναγιότης του εἶχε ὀργιστεῖ μ' αὐτή τήν *αἰρετική φυλή*, ἐπειδή εἶχε ἐπιβάλλει ὑποχρεωτική καραντίνα στά μαστιζόμενα ἀπό τήν πανώλη Ἰόνια νησιά. Ἀπ' ὅ,τι ἔλεγε ὁ ἴδιος, τά λοιμοκαθαρτήρια ἦταν μιά διαβολική ἐπινόηση. Ὅσοι λάμβαναν μέτρα γιά τή δημόσια ὑγιεινή θά ἔπρεπε ν' ἀφοριστοῦν. Ἐφερναν πράγματι προσκόμματα στόν ἀγαθό καλόγερο πού, ὅπως κι ὅλοι οἱ κάτοικοι τῶν παραλίων, ἦταν ἀναμειγμένος σέ λαθρεμπόρια, τά ὁποῖα περιόριζαν μέ ἐπιζήμιο γιά τά συμφέροντά του τρόπο οἱ νόμοι περί *φυγοδικίας* (E 189-180).

65. [Κοντά στήν Κρασιά τῆς Πίνδου], συναντήσαμε τή Δόλιανη ἢ Δουλιανά, ἕνα χωριό μέ σαράντα βλάχικες οἰκογένειες. Οἱ ταξιδιωτές πού τραβοῦν γιά τή Θεσσαλία σταματοῦν ἐδῶ σ' ἕνα μοναστήρι πού οἱ καλόγεροι τό μετέτρεψαν σέ χάνι, σ' ἕνα πανδοχεῖο. Οἱ καλόγεροι φροντίζουν νά εἰσπράττουν προκαταβολικά τό ἀντίτιμο τῶν ὑπηρεσιῶν πού προσφέρουν στούς ταξιδιωτές. Αὐτό τό πρᾶγμα δέν συμβαίνει ἀπό τό μεγαλύτερο μέρος τῶν μοναχῶν, πού ἡ χάρις τοῦ Θεοῦ τούς κάνει γενικά ἀξιόπιστους σ' ὅλα τά ἄλλα μέρη τῆς Ἑλλάδας (B 331-332).

Δ.- Ειδικές περιπτώσεις μοναχῶν

66. [Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλός]. Ὁ ἄνθρωπος αὐτός, ἕνας ἅγιος τῶν καιρῶν μας, θεωρεῖται ἀπό τούς Αἰτωλούς ὡς ἀπόστολος τῶν Ἀποδοτῶν. Εἶναι προικισμένος μέ ἐξαιρετική εὐγλωττία (γεννήθηκε τό 1714 περίπου). Ἀπόκτησε ξαφνικά μεγάλη δόξα μέ τήν ἰκανότητά του νά γιατρεύει τούς βασκαμένους, νά ξορκίζει τό κακό, νά ξεματιάζει, νά προλέγει τό μέλλον, ἀλλά καί νά μιλά σέ θρησκευτικό ἐπίπεδο. Μιλοῦσε κυρίως ἐναντίον τῶν Ἑβραίων, τούς ὁποίους κατηγοροῦσε ὅτι κάρφωναν παιδιά μέ βελόνες γιά νά πάρουν τό αἷμα τους καί νά κάνουν τίς σαββατιάτικες μαγεῖες τους, ἀλλά καί γιά πολλά ἄλλα φανταστικά κρίματα. Ἡ φήμη του αὐξήθηκε τόσο πολύ, πού ἔφτασε νά γνωριστεῖ μέ τόν Ἀλή Πασᾶ, ὁ ὁποῖος εἶχε γίνει πασᾶς τῆς Ἡπείρου καί εἶχε μεγάλη περιέργεια νά γνωρίσει τόν καινούργιο αὐτό μάντη. Ὅταν κανονίστηκε ἡ ὑπόθεση, ὁ Κοσμᾶς ἔφυγε γιά τά Γιάννενα, λέγοντας στούς μαθητές του πώς δέν θά πάθαινε κανένα κακό καί πώς τή δέκατη πέμπτη μέρα θά ξαναβρισκόταν ἀνάμεσά τους. Καθ' ὁδόν, λέει ὁ βιογράφος του, ξεβάσκανε πολλούς βασκαμένους, πού τούς εἶχαν γητέψει οἱ Ἑβραῖοι, καί, ὡς νέος Ἀπολλώνιος, ξανάδωσε τό φῶς σ' ἕνα τυφλό μουλάρι. Τέλος, ὅταν ἔφτασε μπροστά στόν τύραννο, τοῦ προέβλεψε, σάν ἔξυπνος αὐλικός, ἀπροσμέτρητη εὐημερία, ἐπιμένοντας νά ἀποσιωπᾶ τήν κατάληξη τῆς σταδιοδρομίας του.

Ὑστερα ἀπ' αὐτό τό ταξίδι, ὁ παπα-Κοσμᾶς ἀνήγγειλε τό τέλος του, λέγοντας πώς θά χανόταν ἀπό ἑβραϊκό χέρι. Λίγο καιρό ἀργότερα τόν βρῆκαν πνιγμένο στόν Ἀχελῷο καί ἀμέσως ἀπέδωσαν τό θάνατό του στούς ἰσραηλίτες τοῦ Βραχωρίου, πού τούς ἔσωσε ἀπό πραγματική σφαγή

μόνον ή προστασία του Άλῆ Πασᾶ, τόν όποιο όμως κατηγορήσαν ότι δέν ἦταν ξένος πρός αὐτή τήν ύπόθεση. Αὐτό τό γεγονός αποτέλεσε μία ἀκόμη ἀπόδειξη τῆς ἀγιότητας του Κοσμᾶ για τούς μαθητές του καί ό βεζίρης Άλῆ, για αὐτονόητους λόγους, ἀφοῦ ἐπέτυχε ἀναγνώριση τῆς ἀγιότητας αὐτοῦ του ἀνθρώπου ἀπό τόν οἰκουμενικό πατριάρχη Κωνσταντινούπολης, διέταξε νά κτιστεῖ μέ ἔξοδα τῶν κατοίκων του Ἀπόκουρου μία ἐκκλησία πού τή λειτουργοῦσαν τέσσερις μοναχοί, όπου προσέρχονται πολλοί προσκυνητές καί όπου γίνονται πολλά θαύματα²⁶.

Αὐτές τίς λεπτομέρειες τίς πῆρα ἀπό ἓνα μαθητή του Π. Κόμ, πού μέ μία ἐγκύκλιο του πατριάρχη Κων/πολης ἐμφανίστηκε τό 1812 στά Ἰωάννινα κι ἐκεῖ ἔκανε ἐπικερδή ἔρανο. Ἐνας ὑπηρέτης του ἴδιου ἀγίου ἐμφανίστηκε στήν Πάτρα τό 1817, όπου ἀνήγγειλε ότι ἡ θάλασσα θά στέγνωνε καί ότι σέ συγκεκριμένη μέρα θά ἔπεφτε πείνα καί θά ἔρχόταν τό τέλος του κόσμου. Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Γερμανός θέλησε νά τόν ἀπομακρύνει. Τόν ἐμπόδισε όμως ό λαός, πού όταν εἶδε πώς τά θαύματα δέν πραγματοποιοῦνταν στό συγκεκριμένο χρόνο, ἔδιωξε τό συκοφάντη μέ πετροβόλημα, παρά τό σκάνδαλο πού προκάλεσε αὐτό σέ μερικούς πιστούς (Δ 33-34, 47-48).

67. [Ἀθωνίτης στόν Πειραιᾶ]. Μᾶς χαιρέτισε σεμνά ἓνας γέρος, πού θά μπορούσε νά τόν ἔχει διαλέξει ό Φειδίας ως πρότυπο του θεοῦ τῆς εὐγλωττίας. Τό κεφάλι του ξεχώριζε ἀνάμεσα στους ὤμους καί τό ἔσκυβε ἐλαφρά πρός τά ἐμπρός. Τά χαρακτηριστικά του, πού ἦταν ἀκανό-

26. Τά περισσότερα ἀπό τά ὡς ἄνω περιστατικά εἶναι ἀναληθῆ (βλ. Χ. Γκοῦτος, Σχέσεις του Ἄλῆ πασᾶ μέ τόν Κοσμᾶ Αἰτωλό, Τά Αἰτωλικά, τχ. 34-35 / 2020 σελ. 14 ἐπ.).

νιστα αλλά ευγενικά, τά μάτια του πού ἔλαμπαν γλυκά, τό εὐρύ μέτωπό του, πού πάνω του ξεχώριζε κανείς τά πρώτα σημάδια τῆς ἡλικίας καί πρόδιδε μιάν ἀθωότητα, τό πρόωρο ἄσπρισμα τῆς γενειάδας του, θά μπορούσαν νά μᾶς κάνουν νά πιστέψουμε πώς εἶχε ἐμφανιστεῖ ὁ Ζήνωνας πάλι σ' αὐτά τά μέρη. Αὐτός ὅμως μᾶς εἶχε πεῖ πώσῃταν ἱερωμένος ἀπό τό ὄρος Ἄθως, πού εἶχε ἔρθει γιά νά κηρύξει τό λόγο τοῦ Θεοῦ στήν Ἀττική, στή διάρκεια τῆς σαρακοστῆς τοῦ Σαραντάμερου πού προηγεῖται τῶν Χριστουγέννων. Ἐνας Ἕλληνας ρίχνεται στά πόδια τοῦ ἀποκαλῶντάς τον δέσποτα. «Ὅχι, ἀπάντησε ὁ σοφός, εἶμαι φίλος σας καί ὄχι δάσκαλός σας», μᾶς εὐλογεῖ καί ἀπομακρύνεται. Μοῦ φάνηκε πώς ἄκουσα τή λέξη ἐλευθερία νά τρεμοπαίζει στά χεῖλη του. Αὐτό τό συναίσθημα, προπομπός μιᾶς μεγάλης κρίσης, ὠρίμαζε στήν Ἑλλάδα. Μόλις εἶχε ἰδρυθεῖ ἀκαδημία στήν Ἀθήνα (Δ 372).

68. [Διασκευάζω τά ἀναφερόμενα το 1675 ἀπό τόν La Guilletiere γιά τήν συζήτηση σέ συμπόσιο πού αὐτός ὀργάνωσε στήν Ἀθήνα μέ τήν συμμετοχή ἑνός Γάλλου, ἑνός Γερμανοῦ, ἑνός Ἰταλοῦ, ἑνός δασκάλου καί δύο φτωχῶν καλογήρων: Μίλησαν γιά τίς διάσημες προσωπικότητες τῆς ἀρχαίας Ἀθήνας]. Ὁ καλόγερος, πετώντας πιά τή μάσκα, ἀναφώνησε βίαια: Ἀδιαφορῶ γιά τούς Ἀλκιβιάδηδες καί τούς Θρασύβουλούς σας. Δέν ἔχει ἔρθει ὁ παραμικρός Φράγκος στήν Ἀθήνα νά μήν οἰκτίρει τήν τύχη μας καί νά μή δείξει συμπόνια, βλέποντας μιᾶ τόσο ἔνδοξη πόλη στά χέρια τῶν βαρβάρων. Μάταιες φλυαρίες, χωρίς ἀποτέλεσμα. Οἱ ἡμιμαθεῖς στά μέρη σας κοροϊδεύουν τήν ἄγνοιά μας. Δέν μᾶς ἀρκοῦσε πού σᾶς κληροδοτήσαμε τόν Πλάτωνα, τόν Ἀριστοτέλη, τόν Ἐπίκουρο, τῶν ὁποί-

ων τή σκέψη ξεχνᾶτε στή Δύση, σᾶς στείλαμε κατά τά μέσα τοῦ 14ου αἰώνα καί τούς λόγιους Ἀργυρόπουλο, Θεόδωρο Γαζῆ, Γεώργιο Τραπεζούντιο, Γεώργιο Γεμιστό... Ἐκπληκτοί φαίνεστε! Τί τούς περάσατε τούς Ἀθηναίους; Κρατῶ τελευταῖο τό φτωχό ἀλλά λαμπρό μοναχό Βησσαρίωνα, πού ἕνας ἀπό τούς πάπες σας τόν ἔκανε καρδινάλιο καί τόν ἔστειλε στή Γαλλία γιά νά κατευνάσει τά πνεύματα μεταξύ Λουδοβίκου ΧΙ καί Καρόλου, τελευταίου δούκα τῆς Βουργουνδίας.

Συνεχίζοντας τό λόγο του ὁ Δαμασκηνός -ἔτσι λεγόταν ὁ καλόγηρος- εἶπε στούς συνδαιτημόνες πώς ὁ πάπας ὁ ἴδιος εἶχε παραστεῖ στήν κηδεῖα τοῦ Βησσαρίωνα χωρίς νά δώσει σημασία στό πρωτόκολλο τῆς αὐλῆς τῆς Ρώμης, πώς πέρασαν στή σύγχρονη παιδεία, ὅπου καί διαιωνίσθηκαν, ἡ σχολή τῶν πλατωνικῶν πού ἀντιπροσώπευε ὁ Γεμιστός καί τῶν περιπατητικῶν πού ἐκπροσωποῦσε ὁ Γεώργιος Τραπεζούντιος. Κατηγόρησε τούς καθολικούς γιά τήν ἄλωση τῆς Κωνσταντινούπολης τό 1204 καί τούς ἀποκάλεσε ἀφόρητα δειλούς, ὅπως καί γιά τήν ντροπή πού προκάλεσε στούς Λατίνους τό γεγονός ὅτι οἱ Γενουάτες νοίκιασαν τά καράβια τους στίς πρῶτες τουρκικές ὀρδές γιά νά τούς διευκολύνουν τό πέρασμα στήν Εὐρώπη. Ἄστραψε καί βρόντησε ἐναντίον τοῦ πάπα, πού ἔβαλε νά δηλητηριάσουν τόν Ζέμ, τόν πρωτότοκο γιό τοῦ Μωάμεθ Β΄. Ἄτυχος πρίγκιπας! ἀναφώνησε, ἤθελε νά βαφτιστεῖ καί, ὅταν γινόταν χριστιανός, οἱ Ἕλληνες θά συγκεντρώνονταν κάτω ἀπό τή σημαία τοῦ Σταυροῦ καί θά μπορούσαν νά ἐπανακτήσουν τά τουρκικά ἐδάφη, πού θά ἔπαιρναν πιά τιμητική θέση ἀνάμεσα στόν ὑπόλοιπο κόσμο (Δ 377-378).

69. [Ἐτυχε νά ἰδῶ πῶς δικάζει ὁ Ἀλῆ πασᾶς]. Εἶδα-
 με νά παρουσιάζονται κάτι καλόγεροι, πού τούς εἶχε κα-
 λέσει νά ἐμφανιστοῦν στό δικαστήριό του. Ἦταν καλόγε-
 ροι στό Μοναστήρι τοῦ Σοσινοῦ καί τούς εἶχε καλέσει νά
 τούς ἐξετάσουν ἄν εἶχαν καταβάλει στό δημόσιο τό φόρο
 τῆς δεκάτης πού ὄφειλε κατά τό νόμο τό Μοναστήρι, κα-
 θώς καί ἄν εἶχαν καταβάλει τήν ἐκμίσθωση τῶν βοσκότο-
 πων. Καί καθώς τοῦ παρουσίασαν ἐπικυρωμένες ἐξοφλη-
 τικές ἀποδείξεις τοῦ ταμείου τῆς Ὑψηλότητάς του, τούς
 καταδίκασε, μέ εἰδική χάρη καί μέ τό πρόσχημα ὅτι δέν
 τόν ἀγαποῦσαν, νά κόβουν, νά φορτώνουν καί νά μετα-
 φέρουν κάθε χρόνο στά Γιάννινα, γιά τίς ἀνάγκες τοῦ πα-
 λατιοῦ του, ὀχτώ χιλιάδες κομμάτια καυσόξυλα. Νόμισαν
 ὅτι ἐξόφλησαν μ' αὐτήν τήν τιμή, ἀλλά καθώς βγῆκαν ἀπό
 τήν ἀποθήκη, εἶδαν νά τούς σταματάει ὁ γιός του, ὁ Μου-
 χτάρ πασᾶς, πού εἶχε ἔρθει νά συναντήσῃ τόν πατέρα του.
 Κι αὐτός, λοιπόν, μέ τή σειρά του τούς διέταξε νά μήν πα-
 ραλείψουν νά τοῦ φέρουν κι αὐτουνοῦ τήν ἴδια ποσότητα
 ξύλων γιά τίς ιδιαίτερες ἀνάγκες του (B 65-66).

70. [Μονή προφήτη Ἡλία τῆς Ζίτσας]. Τό φωτισμένο πρό-
 σωπο τοῦ καλοῦ ἡγουμένου, ἡ φαιδρότητα του, ἡ εὐστροφία
 τοῦ πνεύματος, μοῦ θύμιζαν αὐτό που ἀναφέρουν οἱ χρονι-
 κογράφοι τῶν ἡγουμένων τῶν ἀββαείων μας τόν καιρό πού ἡ
 Γαλλία ὑπερηφανευόταν γιά τούς ἰππότες της, γιά τούς μιτρο-
 φόρους ἀβάδες της καί γιά τούς τροβαδούρους της. Ὁ ἡγού-
 μενος Γρηγόριος ἦταν ὅλα αὐτά· τραγουδοῦσε, ἔπινε, αὐτο-
 σχεδίαζε καί, στά νιάτα του, πολλοί Τοῦρκοι δοκίμασαν τή
 δύναμη τῶν μπράτσων του· μά, ὅπως ὅλοι οἱ πότες ἦταν τί-
 μιμος ἄνθρωπος. Μᾶς διηγήθηκε, σχεδόν κλαίγοντας, τήν κα-
 ταστροφή μιᾶς συστάδας δέντρων, κάτω ἀπ'τά ὅποια ἔπαιρ-

νε τό συνηθισμένο μεσημεριάτικο ύπνο του. Ὑπέμεινε τήν κοπή τους, γιά νά κάμουν τά κουφώματα στό σεράϊ τοῦ βεζύρη. Τά καημένα αὐτά δέντρα εἶχαν ἡλικία δυό περίπου αἰώνων· τίς γιορτινές μέρες χόρευαν κάτω ἀπό τόν ἴσκιο τους· εἶχε δεῖ τό γέρο-πατέρα του νά κάθεται στίς ρίζες τους [...].

Ὁ πασᾶς μᾶς καλοῦσε σέ δεύτερη συνέντευξη· εἶχε σηκωθεί πρὶν ξημερώσει, γιά νά μᾶς περιμένει, καί καταλάβαινα πιά πώς παρόμοιες συνεντεύξεις ἔκρυβαν κάτι δυσάρεστο. Ὁ ἡγούμενος, πού ζήτησε τήν ἄδεια νά μᾶς συνοδεύει, στηριγμένος σ' ἓνα μακρὺ μπαστούνι, κυρτωμένο σάν ποιμενική ράβδος, κατέβηκε μαζί μας τό βουνό. Ἡ λευκή του γενειάδα πού ἀνέμιζε στόν ἀέρα ἀντανακλοῦσε ἓνα γλυκό φῶς πάνω στό πρόσωπό του· ἡ κόμη του ἔπεφτε σέ χονδρές μποῦκλες πάνω στίς φαρδιές διπλώσεις τῶν ρούχων του καί τό χαμόγελο, εἰκόνα τῆς ἐσωτερικῆς εἰρήνης τῆς συνείδησής του, ζωντάνευε ὅλα τά χαρακτηριστικά του. Οἱ χωρικοί, συγκεντρωμένοι κοντά σέ μιά μεγάλη ποτίστρα, χαιρέτησαν τόν ἡγούμενό τους παρακαλώντας τον νά μεσολαβήσει γι' αὐτούς στό βεζύρη, γιά νά πετύχει κάποια ἀνακούφιση. Τόν ὀνόμασαν πατέρα τους, ἅγιό τους ἡγούμενο· ἐκεῖνος ἀναστέναξε: «Θά μιλήσω γιά σᾶς, τούς ἀπήντησε, σ' αὐτούς τούς Γάλλους ἐδῶ (καί μᾶς ἔδειξε)· εἶναι χριστιανοί· ὁ ἀφέντης μας πού τούς ἀγαπάει θά τούς ἀκούσει· ἐλπίζετε, λοιπόν, τέκνα μου, ὁ Θεός θά μᾶς βοηθήσει».

«Σᾶς παρακαλῶ, κύριοι, λέει ὅταν ἀπομακρυνθήκαμε λίγο, νά μή ζητήσετε καμιά χάρη ἀπό τόν πασά γιά τά τέκνα μου. Θά σᾶς ὑποσχεθεῖ τά πάντα καί θά μᾶς τιμωρήσει πού μιλήσαμε σέ ξένους γιά τήν καταδυνάστευσή μας. Ἡ γιατρεία γιά ὅσα ὑποφέρουμε μόνο ἀπό ψηλά μπορεῖ νά ἔρθει». Μ' αὐτά τά λόγια, τά μάτια τοῦ γέροντα γέμισαν δάκρυα καί μπήκαμε στό σεράϊ (Α 65-66).

Στό όγκώδες έργο του Γάλλου προξένου και περιηγητή Πουκεβίλ, πού έχει τόν τίτλο «Ταξίδι στην Έλλάδα» και εκδόθηκε κατά τά έτη 1820 και 1826 στην γαλλική γλώσσα, κατά δέ τά έτη 1994-1997 στην έλληνική, περιέχονται και πολλές κοινωνιολογικές και άλλες πληροφορίες για την θρησκευτική ζωή των Έλλήνων επί τουρκοκρατίας. Ο συγγραφέας παρουσιάζει μέ γλαφυρό τρόπο σχετικά περιστατικά πού υπέπεσαν στην αντίληψη του κατά τίς περιοδεΐες του στην χερσαία Έλλάδα και σχολιάζει μερικά από αυτά μέ σύντομες κριτικές σκέψεις του.

Αυτές οι παρατηρήσεις και κρίσεις του συνιστούν σημαντικές ιστορικές μαρτυρίες, διότι φωτίζουν πολλές πλευρές του τρόπου ζωής των υποδούλων όρθόδοξων χριστιανών, έστω και αν έχουν διατυπωθει άποσπασματικά και είναι ένίοτε ανακριβείς ή έπηρεασμένες από τίς θρησκευτικές καταβολές του συγγραφέα ως ρωμαιοκαθολικού.

ISBN: 978-618-5259-97-6